(इंग्रजीमध्ये टंकलिखित केलेल्या न्यायनिर्णयाचा मराठी अनुवाद)

(दिवाणी अपील क्रमांक ४०२१/२०२२)

स्वामी समर्थ शुगर्स आणि अ ग्रो इंडस्ट्रीज लिमिटेड.

विरुद्ध

लोकनेते मारुतराव घुले पाटील ज्ञानेश्वर सहकारी साखर

कारखाना लिमिटेड आणि इतर

(दिवाणी अपील क्रमांक ४०२१/२०२२)

१३ जुलै २०२२

[न्यायमूर्ती हेमंत गुप्ता आणि न्यायमूर्ती व्ही. रामसुब्रमणियन]

अत्यावश्यक वस्तू कायदा, १९५ ५ कलम ३-ऊस (नियंत्रण) आदेश, १९६६-कलम ६ ए, ६ सी आणि ६ डी-दोन साखर कारखाने उभारण्यावर निर्बंध-औद्योगिक उद्योजक ज्ञापन (आय. ई. एम.) लागू करण्यासाठी कालमर्यादा-२०१० मध्ये, अपीलकर्त्याने आय. ई. एम. साठी अर्ज केला, ज्याला सरकारने मान्यता दिली. विद्यमान साखर कारखान्यामधील हवाई अंतराशी संबंधित प्रमाणपत्राच्या आधारे भारत सरकार (प्रतिवादी क्र. १) १९७४ साली स्थापन झालेला जवळपासचा प्रस्तावित साखर कारखाना-प्रस्तावित साखर कारखान्याचे आणि विद्यमान कारखान्यांचे हवाई अंतर हे १५ किलोमीटरहून अधिक आहे आणि प्रस्तावित साखर कारखाना नदीच्या किनाऱ्यापासून ५०० मीटरच्या परिघामध्ये येतो आणि त्यामुळे तो नो डेव्हलपमेंट झोनमध्ये येतो, या आधारावर अपीलकर्त्याला आय. ई. एम. च्या अनुदान प्रदान करण्याला आव्हान देणाऱ्या लेखी याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या.त्यानंतर, औद्योगिक उद्योजक ज्ञापन अंमलात आणण्याच्या कालमर्यादेत सुधारणा करण्यात आली-त्यानंतर उच्च न्यायालयाच्या आदेशाच्या पार्श्वभूमीवर अपीलकर्त्याने एन. ओ. सी. मागितली जी राज्य अधिकाऱ्यांनी मंजूर केली नाही-परिणामी, अपीलकर्त्याने वेळ वाढवण्यासाठी आणि स्थान बदलण्यासाठी अर्ज केला कारण पूर्वीचे स्थान विकास क्षेत्र नव्हते आणि स्वीकारले गेले-सध्याच्या

साखर कारखान्याने मुदतवाढ आणि स्थान बदलण्यास आव्हान देणारी लेखी याचिका-सरकारने २०२० पर्यंत कित्येक वेळा मुदतवाढ दिली. मुदतवाढ इतर ठिकाण बदलण्यास आव्हान देणारी विद्यमान साखर कारखान्याने दाखल केलेली आणखी एक रिट याचिका-उच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, ई. एम. आय. च्या स्वीकृतीच्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या कालावधीत अपीलकर्त्याने कोणतीही प्रभावी पावले उचलली नाहीत; साखर नियंत्रण आदेशात २६.०८.२०१६ ची दुरुस्ती होण्यापूर्वी आय. ई. एम. ची मान्यता रद्द करण्यात आली होती, ज्याने अंमलबजावणीचा कालावधी वाढवला होता; नियम इतर कायद्यातील तरतुदींचे उल्लंघन करून मुदतवाढ देण्यात आली होती; इतर दुरुस्तीनुसार, नवीन साखर कारखाना २५ किलोमीटरपेक्षा कमी अंतरावर नसावा.खटल्याच्या पहिल्या फेरीत अपीलकर्त्याविरुद्ध कोणताही अंतरिम आदेश न आल्यास, ज्या कालावधीत रिट याचिका प्रलंबित होत्या तो कालावधी वगळण्यास पात्र आहे; आय. ई. एम. ची मुदतवाढ देताना असा कालावधी वगळण्यात राज्य/केंद्र सरकार न्याय्य होते की नाही; अपीलकर्त्याविरुद्ध सुरू केलेला हा खटला हा खटल्यात खर्च केलेला कालावधी वगळण्यासाठी पुरेसे कारण आहे की नाही आणि आय. ई. एम. वाढवण्यासाठी राज्य/केंद्र सरकारसाठी वाजवी आधार आहे की नाही; महाराष्ट्र राज्याने ०३.१२.२०११ वर सुधारित केलेल्या कलम ६ सी च्या तरतुदीच्या संदर्भात सुधारित नियंत्रण आदेश लागू होईल की नाही या संदर्भात मुद्दा उद्भवला, जेव्हा उच्च न्यायालयाने पूर्वीच्या रिट याचिकेत असे म्हटले आहे की हवाई अंतर प्रमाणपत्र जारी करणे हे अपिलकर्त्याच्या बाबतीत पुन्हा उघडले जाऊ शकत नाही.

एक्टस क्युरी नेमिनेम ग्रॅव्हबिट' हे लॅटिन सूत्रवाक्य असे नमूद करते की न्यायालयाचा कायदा कोणावरही पूर्वग्रह ठेवणार नाही-संपूर्ण खटल्यांच्या इतिहासात, अपीलकर्ता रिट याचिका प्राप्त करण्याच्या शेवटच्या टप्प्यात होता, अशा प्रकारे, अशा खटल्यात घालवलेला कालावधी त्याच्या विरोधात वापरला जाऊ शकत नाही-जरी रिट याचिकांमध्ये कोणताही अंतरिम आदेश पारित केला गेला नसला तरी अशा याचिकांमुळे अपीलकर्त्याच्या निर्धारित ठिकाणी साखर कारखाना उभारण्याच्या

आणि व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्याच्या अधिकारावर ढग निर्माण झाले-रिट याचिका चार वर्षांच्या कालावधीसाठी प्रलंबित राहिल्या, अशा रिट याचिकांचे समर्थन करण्यासाठी खर्च केलेला कालावधी राज्य/केंद्र सरकारने नियंत्रण आदेशात निश्चित केलेल्या कालमर्यादेची मुदतवाढ मंजूर करण्यासाठी वैधपणे विचारात घेतला-दुसऱ्या फेरीदरम्यान मुदतवाढ देण्यात आली-त्याशिवाय निष्पादहमी जप्त केली जाते, आय. ई. एम.-दुहेरी अटींची पूर्तता करावी लागत नाही, (i) प्रकल्प उभारण्यात आणि उत्पादन सुरू करण्यात अपयश आणि नंतर (ii) निष्पाद हमी जप्त करणे-दुसरे, पहिले पूर्ण झाल्याशिवाय उद्भवणार नाही आणि दुसरे पाऊल उचलले जाऊ शकत नाही, नियंत्रण आदेशाच्या कलम ६ डीच्या संदर्भात वैयक्तिक सुनावणीच्या संधीचे पालन केल्याशिवाय-जोपर्यंत आय. ई. एम. ची मान्यता रद्द करण्याचे आवश्यक परिणाम हाती घेतले जात नाहीत, तोपर्यंत आय. ई. एम. ची कोणतीही स्वयंचलित चूक होत नाही-अपीलकर्त्याने ५ लाख रुपयांची निष्पाद हमी सादर केली होती. तथापि, राज्य सरकारने किंवा केंद्र सरकारने अशी निष्पाद हमी जप्त करण्यासाठी कोणतीही पावले उचलली नाहीत कारण कारणे दाखवा नोटीस देखील जारी केली गेली नाही-अशा प्रकारे, आय. ई. एम. केवळ वेळ निघून गेल्यामुळेच आपोआप कालबाह्य झाल्याचे मानले जाते असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकत नाही-उच्च न्यायालयाने दिलेला आदेश अस्थिर आहे आणि तो रद्द केला जातो.

अपीलाला परवानगी देताना न्यायालयाने,

असे म्हटले आहे की १.१. लॅटिन उक्ति 'एक्टस क्युरी नेमिनेम ग्रॅव्हबिट' म्हणजे, न्यायालयाची कृती कोणावरही पूर्वग्रहदूषित करणार नाही, हे सर्वश्रुत आहे, परंतु सध्याच्या परिस्थितीच्या तथ्यांना ती लागू होते का हे तपासणे आवश्यक आहे. नियंत्रण आदेशाच्या कलम ६ अ च्या स्पष्टीकरण ४ अंतर्गत विचार केल्याप्रमाणे, अशा सूचना प्रलंबित असताना कोणतीही प्रभावी पावले न उचलणे हे अपीलकर्त्याचे समर्थन होते. वैध आय. ई. एम. साठीहवाई अंतर ही प्रमुख आवश्यकतांपैकी एक आहे. न्यायालयाच्या कृतीमुळे झालेली कोणतीही दुखापत, जर असेल

तर ती पूर्ववत केली जाईल आणि न्यायालयाच्या आदेशाने त्यात व्यत्यय आणला गेला नसता तर पक्षकाराने जो लाभ कमावला असता तो परत केला जाईल किंवा तसे करण्यास जबाबदार असलेल्या पक्षाला योग्य प्रकारे आदेश देऊन त्याला बहाल केला जाईल. न्यायालयाच्या लक्षात आले की खटला एक फलदायी उद्योगात बदलू शकतो. जरी खटला हा जुगार नसला तरी प्रत्येक खटल्यात संधीचा घटक असतो. अविवेकी फिर्यादी न्यायालयाकडे जाण्यास प्रोत्साहित वाटू शकतात, जेव्हा समस्यांची सुनावणी होणे बाकी असते आणि गुणवत्तेवर निर्धारित केले जाते आणि जर परतफेडीची संकल्पना अर्जातून वगळली गेली असेल तर प्रथमदर्शनी खटला तयार करून त्यांना अनुकूल अंतर्वर्ती आदेश पारित करण्यासाठी न्यायालयाला पटवून देतात. [परिच्छेद २३] [७४-जी-एच; ७५-ए-डी]

१.२ प्राप्तीच्या शेवटाच्या प्रतीक्षेत होता आणि अशा खटल्यांच्या प्राप्तीच्या शेवटी होता आणि अ अशा लीसमध्ये घालवलेला कालावधी अपीलकर्त्याच्या विरोधात वापरला .2. अपीलकर्ता दाखल केलेल्या रिट याचिकांच्या जाऊ शकत नाही [परिच्छेद २४] [७६-एफ]

१.३ रिट याचिकांमध्ये कोणताही अंतरिम आदेश दिला गेला नसला तरी, अशा याचिकांमुळे अपीलकर्त्याच्या निर्धारित ठिकाणी साखर कारखाना उभारण्याच्या आणि व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्याच्या अधिकारावर ढग (साशंकता) निर्माण झाले/झाली . रिट याचिका चार वर्षांच्या कालावधीसाठी प्रलंबित राहिल्या. त्यामुळे, अशा रिट याचिकांच्या सुनावणीसाठी खर्च केलेला कालावधी राज्य/केंद्र सरकारने नियंत्रण आदेशात निश्चित केलेल्या कालमर्यादेची मुदतवाढ देण्यासाठी वैधपणे विचारात घेतला होता. जेव्हा सुधारित नियंत्रण आदेश कार्यान्वित आणि प्रभावी होता, तेव्हा भारत सरकारने '१४.११.२०१८ ला मुदतवाढ दिली. नियंत्रण आदेशात करण्यात आलेल्या सुधारणा उद्योजकांच्या फायद्यासाठी होत्या, त्यामुळे मुदतवाढीच्या तारखेला अस्तित्वात असलेला नियंत्रण आदेश लागू होईल. अशा कलमाच्या

संदर्भात अपीलकर्त्याला ५० लाख रुपयांची अतिरिक्त बँक हमी सादर करण्यास सांगण्यात आले होते.त्यामुळे केंद्र सरकारने वापरलेले अधिकार हे १४.११.२०१८वर सुधारित केलेल्या वैधानिक नियंत्रण आदेशाच्या संदर्भात आहेत. [परिच्छेद २६] [७८-बी-डी]

१. ४ विद्यमान साखर कारखाना आणि नवीन कारखाना यांच्यातील अंतर २५ किलोमीटरपर्यंत वाढवण्यासाठी राज्याने ०३.११.२०११ वरील नियंत्रण आदेशात सुधारणा केली असली तरी हवाई अंतर प्रमाणपत्र आव्हानासाठी खुले नसल्याचे स्पष्टपणे घोषित करण्यात आले होते. जरी राज्याने नियंत्रण आदेशात आधीच सुधारणा केली असली, तरी केंद्र सरकारने मान्यता दिलेल्या आय. ई. एम. च्या तारखेपर्यंत हवाई अंतर लागू राहील, असे उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की , खटल्याच्या पहिल्या फेरीत उच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशाला कोणतेही आव्हान नाही. त्यामुळे, याचिकेच्या दुसऱ्या फेरीतील उच्च न्यायालयदेखील सुधारित अंतराचे नियम लागू होतील असे मानण्यासाठी त्याच्या अधिकारक्षेत्रात नव्हते. [परिच्छेद २७] [७८-जी-एच; ७९-ए]

१.५.सक्षम प्राधिकरणाला "अनपेक्षित परिस्थितीमुळे" मुदतवाढ देण्यास सक्षम करण्याच्या दृष्टीने नियंत्रण आदेशाच्या भाषेत वारंवार सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. १२.०८.२०१८ वर सुधारित केलेल्या नियंत्रण आदेशात संबंधित व्यक्तीच्या नियंत्रणाबाहेरच्या एकापेक्षा जास्त अनपेक्षित परिस्थितीचा विचार केला आहे. जमिनीचा वापर, पर्यावरण किंवा "अशा इतर कारणांमुळे" संबंधित कोणत्याही न्यायालयीन प्रकरणामुळे विलंब होत असल्यास आय. ई. एम. ची वैधता वाढवण्याचे अधिकारही हे सक्षम प्राधिकरणाला देते. कलम ६ सी चा उपकलम (सी) सक्षम प्राधिकरणाला बँक हमी देण्याच्या अधीन राहून एका वेळी एका वर्षापेक्षा जास्त नसणाऱ्या कालावधीसाठी आणखी मुदतवाढ देण्याचा अधिकार देतो. त्यामुळे अशा सुधारित नियंत्रण आदेशाचा उद्देश हा आहे की साखर कारखान्याने न्यायालयीन प्रकरणांमध्ये

घालवलेला कालावधी वगळून उत्पादन सुरू करावे. जरी अपीलकर्ता मंजूर केलेल्या आय. ई. एम. चा बचावकर्ता असला आणि खटल्याच्या पहिल्या फेरीत स्थगिती नव्हती, परंतु मंजूर केलेली मुदतवाढ "अशा इतर कारणांच्या" श्रेणीत येईल. हवाई अंतराच्या प्रमाणपत्राला आव्हान देणाऱ्या खटल्यांच्या पहिल्या फेरीत, रिट याचिकाकर्ते अशा आव्हानात अपयशी ठरले आहेत, परंतु उच्च न्यायालयाने योग्यरित्या हस्तक्षेप केला की अपीलकर्त्याने क्षेत्रातील प्रदूषणविरोधी कायदे आणि पर्यावरण आणि पर्यावरणाच्या संवर्धनाशी संबंधित कायद्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे. अशा आदेशामुळे गोदावरी मराठवाडा सिंचन विकास महामंडळाने ना हरकत प्रमाणपत्र नाकारल्याच्या पार्श्वभूमीवर अपीलकर्त्याने पर्यायी ठिकाण शोधले. त्यामुळे, २०१०-२०१४ वर्षांसाठी खटल्यात घालवलेला कालावधी सक्षम प्राधिकरणाने योग्यरित्या वगळला आहे. [परिच्छेद २९] [७९-डी-एच; ८०-ए-बी]

१.६ केंद्र सरकारचा निर्णय इतका मनमानी, अतार्किक किंवा अन्यायकारक आहे असा उच्च न्यायालयाचा कोणताही निष्कर्ष नसतानाही. याचिकेच्या पहिल्या फेरीतील रिट याचिका प्रलंबित असताना आय. ई. एम. ची अंमलबजावणी न करण्यात अपीलकर्त्याने दुर्लक्ष केले होते हे लक्षात घेऊन उच्च न्यायालयाने गंभीर चूक केली आहे. [परिच्छेद ३१] [८२-D-E]

१.७.नियंत्रण आदेशाची योजना दर्शवते की, एकदा आय. ई. एम. मंजूर झाल्यानंतर, आय. ई. एम. जारी करण्याची तारीख लक्षात घेऊन कालमर्यादा निश्चित करावी लागते. त्यामुळे पुढील दुरुस्ती नवीन साखर कारखान्याच्या संदर्भात लागू होईल, ज्याची स्थापना प्रस्तावित आहे. आय. ई. एम. ती जारी करण्याच्या तारखेपासून कालमर्यादा निश्चित करते आणि नियंत्रण आदेशातील त्यानंतरच्या दुरुस्तीमध्ये आधीच जारी केलेल्या आय. ई. एम. कडे कोणताही अर्ज नसेल. [परिच्छेद ३२] [८२-एफ-जी; ८३-ए]

१.८. हे प्रकरण उच्च न्यायालयासमोर अद्याप प्रलंबित असताना आणि रिट याचिकांच्या निकालाच्या अधीन असताना सर्व मुदतवाढ मंजूर करण्यात आली होती. त्यामुळे आय. ई. एम. ला वारंवार मुदतवाढ देण्याबाबतचे आक्षेप फारसे महत्त्वाचे नाहीत. [परिच्छेद ४०] [८६-ए-बी].

१.९. मुदतवाढ देण्याचा सक्षम प्राधिकरणाचा निर्णय हा त्याला प्रदान केलेल्या अधिकारांचा योग्य वापर आहे आणि तो बेकायदेशीर, अतार्किक किंवा प्रक्रियात्मक अयोग्यतेने ग्रस्त असल्याचे म्हटले जाऊ शकत नाही [परिच्छेद ४१] [८६-सी]

१.१०. १०.११.२०००६ तसेच २४.०८.२०१६ आणि १२.१८.२०१८ ला लागू असलेला कलम ६ सी ने जरी आय. ई. एम. ची मान्यता रद्द केली जाईल आणि निष्पाद हमी जप्त केली जाईल असे गृहीत धरत असला, तरी सुनावणीची वाजवी संधी दिल्यानंतर कलम 6डीच्या संदर्भातनिष्पाद हमी जप्त केली जाईल. दोन अटी पूर्ण कराव्या लागतील-(१ प्रकल्प उभारण्यात आणि उत्पादन सुरू करण्यात अपयश आणि नंतर (२)निष्पाद हमी जप्त करणे. नियंत्रण आदेशाच्या कलम ६ डीच्या संदर्भात वैयक्तिक सुनावणीच्या दुहेरी संधीचे पालन केल्याशिवाय, पहिले समाधान झाल्याशिवाय आणि दुसरे पाऊल उचलले जाऊ शकत नाही तोपर्यंत दुसरे उद्भवणार नाही. जोपर्यंत निष्पाद हमी जप्त केली जात नाही, तोपर्यंत आय. ई. एम. रद्द होत नाही. अशा प्रकारे, जोपर्यंत आय. ई. एम. ची मान्यता रद्द करण्याचे आवश्यक परिणाम हाती घेतले जात नाहीत, तोपर्यंत आय. ई. एम. ची आपोआप गळती होत नाही. त्यानंतरच्या सुधारित नियंत्रण आदेशांमध्येही हीच भाषा आहे. अपीलकर्त्याने १ कोटी रुपयांची निष्पाद हमी दिली होती. तथापि, राज्य सरकारने किंवा केंद्र सरकारने अशी निष्पाद हमी जप्त करण्यासाठी कोणतीही पावले उचलली नाहीत कारण कारणे दाखवा नोटीस देखील जारी केली गेली नव्हती. अशा प्रकारे, असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकत नाही की, आय. ई.

एम. केवळ वेळ निघून गेल्यामुळे आपोआप रद्द झाल्याचे मानले जाते. [परिच्छेद ४४] [८६-जी-एच; ८७-ए-डी]

१.११. ज्याच्या मनात केवळ आर्थिक हितसंबंध होते, त्या प्रतिस्पर्ध्याच्या विरोधाच्या आधारेच अपीलकर्त्याला साखर कारखान्याच्या स्थापनेचा लाभ नाकारला जाऊ शकत नाही. स्पर्धेच्या बाबतीत, ग्राहक (शेतकरी) हा लाभार्थी असतो. सध्याच्या परिस्थितीत शेतकऱ्यांना स्पर्धेचा लाभ मिळत नाही ज्यामुळे त्यांना वेळेवर मोबदला आणि चांगल्या सेवा मिळू शकतात [परिच्छेद ४५] [८७-जी]

१.१२. अस्वास्थ्यकर स्पर्धा टाळण्यासाठी, उद्योग (विकास आणि नियमन) अधिनियम, १९५१ अंतर्गत परवाना देणे ३१.०८.१९९८ रोजी काढून टाकण्यात आल्याचे कारण केंद्र सरकारने दिले. अस्वास्थ्यकर स्पर्धेचे दोन प्रमुख पैलू आहेत-एक विद्यमान आणि नवीन साखर कारखान्याशी संबंधित आणि दुसरे शेतकऱ्यांच्या संदर्भात. विद्यमान आणि नवीन साखर कारखान्यांमधील स्पर्धेमुळे शेतकऱ्यांनाच फायदा होईल, कारण त्यांना साखर कारखान्याची निवड करण्याचा पर्याय असेल, जी किंमत भरण्याच्या पद्धतीनुसार अधिक चांगली सेवा देईल. रंगराजन समितीच्या शिफारशी आणि केंद्र सरकारने वेळेवर मुदतवाढ देण्यासाठी आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर केला आहे हे लक्षात घेता, अंतिम लाभार्थी शेतकरी असेल, विद्यमान किंवा नवीन साखर कारखाना नाही. [परिच्छेद ५०] [९१-D-E] १.१३.

१.१३ न्यायालयाचा आदेश अस्थिर असल्याचे मानले गेले. रिट याचिका फेटाळल्या जातात. ज्या कालावधीत प्रकल्प उभारायचा होता आणि व्यावसायिक उत्पादन सुरू करायचे होते तो कालावधी ठरवताना खटल्यांच्या दुसऱ्या फेरीत घालवलेला कालावधी देखील वगळला जाईल. [परिच्छेद ५१] [९१-एफ]

साउथ ईस्टर्न कोलफील्ड्स लिमिटेड वि. स्टेट ऑफ एमपी आणि इतर **(२००३) ८ एससीसी ६४८: [२००३] ४ पूरक. एससीआर ६५१,** बेग राज सिंग विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य आणि इतर **(२००३) 1 एससीसी ७२६: ई [२००२] ५ पूरक. एस. सी. आर. ५३०-वर अवलंबून आहे.** मेसर्स ओजस इंडस्ट्रीज (पी) लिमिटेड विरुद्ध मेसर्स अवध शुगर मिल्स लिमिटेड **ए. आय. आर. २००७ एस. सी. १६१९: [२००७] ४ एस. सी. आर. ६६१,** टाटा सेल्युलर विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया **(१९९४) ६ एस. सी. सी. ६५१: [१९९४] २ पूरक. एस. सी. आर. १२२,** बाबाजी कोंडाजी गरड विरुद्ध नाशिक मर्चंट्स को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड, नाशिक आणि इतर **(१९८४) 2 एस. सी. सी. ५०: [१९८४] 1 एस. सी. आर. ७६७,** धनंजय रेड्डी विरुद्ध कर्नाटक राज्य **(२००१) ४ एस. सी. सी. ९: [२००१] २ एस. सी. आर. ३९९-संदर्भित.**

विधी निर्णय संदर्भ

[२००७] ४ एस. सी. आर. ६६१	**परिच्छेद १८ आणि ३३**
[२००३] ४ ला संदर्भित. एस. सी. आर. ६५१	**परिच्छेद २३,२८ आणि २९**
[२००२] ५ पुरवठ्यावर अवलंबून होता एस. सी. आर. ५३०	**परिच्छेद २५ मध्ये संदर्भित**
[१९९४] २ पूरक. एस. सी. आर. १२२	**परिच्छेद ३०**
[१९८४] १ एस. सी. आर. ७६७	**परिच्छेद ३८**
[२००१] २ एस. सी. आर. ३९९	**परिच्छेद ३८ वर अवलंबून आहे.**

दिवाणी अपील अधिकारक्षेत्र : दिवाणी अपील क्रमांक ४०२१/२०२२

उच्च न्यायालय, मुंबई यांच्या औरंगाबाद खंडपीठातील ७५४/२०२० च्या लेखी याचिकेतील २३.०७.२०२१ या तारखेच्या निर्णय आणि आदेशावरून.

सोबत.

दिवाणी अपील क्र. ४०२२ आणि ४०२३/२०२२

मुकूल रोहतगी, सी. ए. सुंदरम, अनिल वाय. साखरे, हरीश साळवे, पी. चिदंबरम, सोनिया माथूर, आर. एन. धोर्डे, वरिष्ठ वकील, दिलीप अण्णासाहेब तौर, निखिल रोहतगी, रोहन एस. मिरपुरी, शशांक खुराना, मंजीत किरपाल, नंद कुमार देशमुख, एम. वाय. देशमुख, अदवतीय, दुर्गा दत्त, हरीश पांडे, शैलेश मडियाल, शरत नांबियार, विनायक शर्मा, मोहम्मद. अखिल, पी. व्ही. योगेश्वरन, अमरीश कुमार, राज बहादूर यादव, मनन वर्मा, शुभांगी तुली, तान्या अग्रवाल, मृदुला सिंग चौहान, हितेश कुमार शर्मा, एस. के. राजोरा, अखिलेश्वर झा, ई. विनय कुमार, मंजू जेतली, अंशुमन अशोक, राहुल चिटनीस, सचिन पाटील, आदित्य पी. पांडे, जिओ जोसेफ, श्वेतल शेपाल, उपस्थित दोन्ही पक्षकारासाठी नेमलेले अभिवक्ते.

न्यायनिर्णय यांनी दिला

हेमंत गुप्ता, मा. न्यायमूर्ती

१. सध्याचे अपील हे तीन रिट याचिकांमधून उद्भवतात ज्यांचा निर्णय दिनांक २३.०७.२०२१ च्या सामान्य आदेशाद्वारे घेण्यात आला होता. लोकनेते मारुतराव घुले पाटील ज्ञानेश्वर सहकारी साखर कारखाना लिमिटेड १ या उत्तरवादी ने दोन रिट याचिका दाखल केल्या होत्या, तर तिसरी विद्यमान याचिका साखर कारखान्याच्या सदस्यांनी दाखल केली होती. तिन्ही रिट याचिकांमध्ये उपस्थित केलेला मुद्दा सामाईक असल्याने, उच्च न्यायालयाने एका सामाईक आदेशाद्वारे त्याचा निर्णय घेतला.

२. रिट याचिकांमध्ये, ऊस (नियंत्रण) आदेशाच्या कलम ६क च्या तरतुदींनुसार ०८. ९. २०२० रोजीचा औद्योगिक उद्योजक ज्ञापन २ ची मान्यता रद्द करण्यात यावी, असे निर्देश मागितले होते,आव्हान इतर गोष्टींबरोबर या आधारावर होते की, नवीन कारखाना उभारण्याची कालमर्यादा २ वर्षे होती आणि उत्पादन सुरू करण्याची मुदत ४ वर्षांच्या आत (२+४) होती, परंतु अपीलकर्ता नियंत्रण आदेशाद्वारे विचारात घेतलेल्या अशा कालमर्यादेत उत्पादन सुरू करण्यासाठी कोणतीही प्रभावी

पावले उचलण्यात अपयशी ठरला.आणखी एक कारण असे होते की, महाराष्ट्र राज्याने नियंत्रण आदेशाच्या कलम ६अ अंतर्गत ०३/१२/२०११ वर परिपत्रक जारी केले होते की, कोणत्याही विद्यमान साखर कारखान्याच्या २५ किलोमीटरच्या परिघामध्ये किंवा इतर कोणत्याही नवीन कारखान्या जवळ कोणताही नवीन साखर कारखाना उभारला जाणार नाही, जो आय. ई. एम. च्या मंजुरीच्या तारखेस अस्तित्वात असलेल्या किमान अंतर १५ किलोमीटरच्या तरतुदींच्या जागी असेल, त्यामुळे प्रस्तावित साखर कारखाना २५ किलोमीटरच्या प्रमाणात पूर्तता करत नाही. शेवटी, असा युक्तिवाद करण्यात आला की साखर कारखाना उभारण्यासाठी आणि व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्यासाठी पावले न उचलल्यास, नियंत्रण आदेशाच्या तरतुदीच्या अंमलबजावणीद्वारे आय. ई. एम. ची मान्यता रद्द केली जाते.त्यामुळे, साखर कारखाना उभारण्यासाठी केंद्र सरकारने १४/११/२०१८ वर मुदतवाढ दिल्यानंतर आणखी मुदतवाढ देणे आणि १७/१०/२०१९ वर ठिकाण बदलणे हे नियंत्रण आदेशाच्या विरोधात होते.

३. सध्याच्या आवाहनांकडे नेणारी संक्षिप्त तथ्ये अशी आहेत की विद्यमान साखर कारखाना १९७४ मध्ये स्थापन करण्यात आला होता, ज्यामध्ये वर्ष १९७४-७५ मध्ये १२५० एम. टी. इतकी पेरणी क्षमता आणि १५००० हून अधिक सदस्य असल्याचा दावा करण्यात आला होता, जे वर्ष २०१४-१५ मध्ये दररोज ७००० एम. टी. पर्यंत वाढवण्यात आले होते. या साखर कारखान्याने डिस्टिलरी प्लांट, को-जनरेशन प्लांट, इथेनॉल प्लांट देखील उभारला होता आणि ०१/०५/२०१२ वर नवीन आय. ई. एम. जारी केल्यानंतर त्याची दळण्याची क्षमता दररोज ६००० एम. टी. पर्यंत वाढवली होती.

४. अपीलकर्त्याने आय. ई. एम. साठी ०९/०९/२०१० वर अर्ज केला, महाराष्ट्र साखर आयुक्तांनी विद्यमान साखर कारखाना आणि रामदोह (वारखेड), तहसील-नेवासा, जिल्हा-अहमदनगर येथील जवळच्या प्रस्तावित साखर कारखाना यांच्यातील हवाई अंतराबाबत प्रमाणपत्र जारी केल्यानंतर भारत सरकारने ते मान्य केले. रामदोह (वारखेड), तहसील-नेवासा, जिल्हा-अहमदनगर येथील प्रस्तावित साखर कारखान्यास लागून असलेल्या इतर साखर कारखान्यांच्या ठिकाणांमधील हवाई अंतर १५ कि.

मी. पेक्षा जास्त असल्याचे सांगण्यात आले.अशा प्रमाणपत्राच्या आधारे, अपीलकर्त्याने १ कोटी रुपयांची बँक हमी सादर केल्यानंतर आय. ई. एम. ला मान्यता देण्यात आली. की जे ०४/०४/२०१६ पर्यंत अंमलात येणार होती.

५. तथापि, प्रस्तावित साखर कारखाना आणि विद्यमान साखर कारखान्याच्या हवाई अंतराच्या आधारावर अपीलकर्त्याला देण्यात आलेल्या आय. ई. एम. ला आव्हान देणारी रिट याचिका त्यानंतर लवकरच २३/०९/२०१० वर दाखल करण्यात आली. प्रस्तावित साखर कारखाना पर्यावरण संरक्षण कायदा, 1986 च्या तरतुदींचे पालन करत नाही या कारणावरून आय. ई. एम. ला आव्हान देणारी आणखी एक रिट याचिका १७/०३/२०११ वर दाखल करण्यात आली होती. दोन्ही रिट याचिकांचा निर्णय २७/०१/२०१४ वर घेण्यात आला ज्यामध्ये उच्च न्यायालयाने खालील आदेश दिलाः

> "४. कोणत्याही विद्यमान साखर कारखान्याच्या १५ कि. मी. च्या परिघामध्ये किंवा एखाद्या राज्यात किंवा दोन किंवा अधिक राज्यांमध्ये दुसरा नवीन साखर कारखाना उभारला जाणार नाही, असे त्याचा निव्वळ अभ्यास दर्शवितो. १५ कि. मी. च्या परिघामध्ये दोन साखर कारखाने उभारण्याच्या निर्बंधांचे पालन केले जाईल हे सुनिश्चित करण्यासाठी नियंत्रण आदेशात तरतूद देखील समाविष्ट करण्यात आली आहे.
>
> ५. याचिकाकर्त्यांनी सर्व प्रामाणिकपणे निदर्शनास आणून दिले आहे की, महाराष्ट्र राज्य साखर आयुक्त, पुणे यांनी एक प्रमाणपत्र जारी केले आहे, ज्यामध्ये असे सूचित केले आहे की प्रतिवादी क्रमांक ८ ला लागून असलेल्या इतर साखर कारखान्यांच्या ठिकाणांमधील हवाई अंतर १५ किलोमीटरपेक्षा जास्त आहे.
>
> ६. म्हणून, १७.०८.२०१० दिनांकित हे प्रमाणपत्र, वर पुनरुत्पादित केलेल्या कलम ६ - अ मधील आवश्यकतेचे पालन करते. या याचिकेतील याचिकाकर्त्यांच्या बाबतीत या न्यायालयाचा संबंध केवळ याचिकेशी आहे.
>
> ७. आता, रिट याचिकाकर्ते आणि पी. आय. एल. याचिकाकर्ते आणखी एक मुद्दा उपस्थित करत आहेत तो म्हणजे, प्रस्तावित साखर कारखाना पर्यावरण संरक्षण

> कायदा, १९८६ च्या तरतुदींचे पालन करत नाही आणि तो नदीच्या काठापासून ५०० मीटरच्या परिघामध्ये कसा येतो आणि त्यामुळे तो विकास नसलेल्या क्षेत्रात येत आहे आणि त्यामुळे तो उभारला जाऊ शकत नाही.
>
> ८. या मुद्द्यावर याचिकाकर्त्यांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर, केवळ कलम ६-अ चे पालन केले गेले आहे, याचा अर्थ असा नाही की साखर कारखाना किंवा प्रस्तावित साखर कारखाना यांना इतर कायद्यांचे पालन करावे लागणार नाही. ते क्षेत्रातील प्रदूषणविरोधी कायदे आणि पर्यावरण आणि पर्यावरणाच्या संवर्धनाशी संबंधित कायद्यांचे पालन करण्यास बांधील आहेत. त्यानंतरच आणि त्या क्षेत्रातील इतर कायदे आणि नियमांचे पालन केले जात असताना हे साखर कारखाने कार्यान्वित होण्याचा प्रश्न उद्भवतो. सध्या, अधिकाऱ्यांनी प्रतिज्ञापत्रात घेतलेल्या भूमिकेची अधिक चौकशी करण्याची गरज नाही. जर, प्रतिवादी क्रमांक ६ बांधकाम आणि विकास करत असेल, तर हे स्पष्ट करण्याची गरज नाही की उक्त प्रतिवादीला प्रदूषणविरोधी, पर्यावरण संरक्षण आणि पर्यावरणशास्त्रासह सर्व कायद्यांचे पालन करावे लागेल.
>
> ९. अशा परिस्थितीत याचिका प्रलंबित ठेवण्याची गरज नाही. त्यांची विल्हेवाट लावली जाते. तथापि, याचिकाकर्त्याच्या किंवा इतर कोणत्याही पक्षाच्या सांगण्यावरून हवाई अंतराच्या प्रमाणपत्राचा मुद्दा पुन्हा उघडला जाऊ शकत नाही."

६. उद्योग (विकास आणि नियमन) कायदा, १९५१ च्या ३१.०८.१९९८ वरील तरतुदींनुसार अनिवार्य परवाना आवश्यक असलेल्या उद्योगांच्या यादीतून साखर उद्योग काढून टाकण्यात आला. तथापि, अत्यावश्यक वस्तू कायदा, १९५५ (४ १९५५ कायदा अ) च्या कलम ३ अंतर्गत जारी केलेल्या नियंत्रण आदेशानुसार किमान १५ कि. मी. अंतराची अट, साखर कारखान्यांमध्ये अस्वास्थ्यकर स्पर्धा टाळण्यासाठी कायम ठेवण्याचे आदेश देण्यात आले होते.

७. १९५५ च्या कायद्याच्या कलम ३ अंतर्गत प्रदान केलेल्या अधिकारांचा वापर करून नियंत्रण आदेश जारी करण्यात आला १०/११/२००६ वर सुधारित केल्याप्रमाणे काही संबंधित अटी अशा प्रकारे वाचल्या आहेतः

" ६अ .१५ कि. मी. च्या परिघामध्ये दोन साखर कारखाने उभारण्यावर निर्बंधः- कलम ६ मध्ये काहीही समाविष्ट असले तरी, कोणत्याही राज्यात किंवा दोन किंवा अधिक राज्यांमध्ये कोणत्याही विद्यमान साखर कारखान्याच्या किंवा अन्य नवीन साखर कारखान्याच्या १५ किलोमीटरच्या परिघामध्ये कोणताही नवीन साखर कारखाना उभारला जाणार नाहीः

परंतु, राज्य सरकार केंद्र सरकारच्या पूर्वानुमोदीने, लोकहितासाठी आवश्यक आणि योग्य वाटणाऱ्या ठिकाणी, त्यांच्या संबंधित राज्यांमधील वेगवेगळ्या प्रदेशांसाठी १५ कि. मी. पेक्षा जास्त किमान अंतर किंवा १५ कि. मी. पेक्षा कमी नसलेले भिन्न किमान अंतर अधिसूचित करू शकेल.

स्पष्टीकरण ४ : प्रभावी पावले म्हणजे साखर कारखाना उभारण्यासाठी औद्योगिक उद्योजक ज्ञापनापेक्षा संबंधित व्यक्तीने अंमलात आणण्यासाठी खालील पावले उचलणेः-

(अ) कारखान्याच्या नावे आवश्यक जमीन खरेदी करणे.

(ब) कारखान्यासाठी प्रकल्प आणि यंत्रसामग्री खरेदी करण्यासाठी निश्चित आदेश देणे आणि आवश्यक आगाऊ रक्कम भरणे आणि पुरवठादारांकडे अपरिवर्तनीय पतपत्र उघडणे.

(क) नागरी कामांची सुरुवात आणि कारखान्यासाठी इमारतीचे बांधकाम.

(ड) बँक किंवा वित्तीय संस्थांकडून आवश्यक मुदतीच्या कर्जाला मंजुरी

ई) केंद्र सरकारने अधिसूचनेद्वारे या संदर्भात विहित केलेली इतर कोणतीही पावले.

६ क. औद्योगिक उद्योजक ज्ञापन अंमलात आणण्यासाठी कालमर्यादा

प्रभावी पावले उचलण्यासाठी निर्धारित कालावधी दोन वर्षांचा असेल आणि केंद्र सरकारकडे औद्योगिक उद्योजक ज्ञापन दाखल करण्याच्या तारखेपासून चार वर्षांच्या आत व्यावसायिक उत्पादन सुरू होईल, असे न केल्यास या आदेशातील तरतुदींबाबत औद्योगिक उद्योजक ज्ञापनपत्राची मान्यता रद्द केली जाईल आणि निष्पाद कामगिरीची हमी जप्त केली जाईल.

परंतु, मुख्य संचालक (साखर), अन्न आणि सार्वजनिक वितरण विभाग, ग्राहक व्यवहार, अन्न आणि सार्वजनिक वितरण मंत्रालय, संबंधित राज्य सरकारच्या शिफारशीनुसार, औद्योगिक उद्योजक ज्ञापनाची अंमलबजावणी करण्यासाठी आणि त्याचे व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्यासाठी एका वेळी जास्तीत जास्त सहा महिन्यांची मुदतवाढ देऊ शकतात.

६ड. कलम ६बी आणि ६सी मध्ये नमूद केलेल्या तरतुदींची अंमलबजावणी न होण्याचे परिणामः-

कलम 6 सी मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या कालावधीत औद्योगिक उद्योजक ज्ञापनाची अंमलबजावणी न झाल्यास, संबंधित व्यक्तीला सुनावणीची वाजवी संधी दिल्यानंतर त्याच्या अंमलबजावणीसाठी दिलेली निष्पाद कामगिरी हमी जप्त केली जाईल."

८. महाराष्ट्र सरकारने, केंद्र सरकारच्या मान्यतेनंतर, कलम ६ अ च्या तरतुदीनुसार, कोणत्याही विद्यमान साखर कारखान्याच्या किंवा इतर कोणत्याही नवीन कारखान्याच्या २५ किलोमीटरच्या परिघामध्ये कोणताही नवीन साखर कारखाना उभारला जाणार नाही, असे निर्देश जारी केले.

९. २४.०८.२०१६ वर, नियंत्रण आदेशात सुधारणा करण्यात आली, जेव्हा कलम ६ सी बदलण्यात आला आणि कलम ६ डी नंतर एक परंतुक समाविष्ट करण्यात आला. अशी दुरुस्ती खालीलप्रमाणे आहेः

> "६क. औद्योगिक (इंडस्ट्रियल एंटरप्रेन्योर मेमोरेंडम) अंमलबजावणीसाठी कालमर्यादा-प्रभावी पावले उचलण्यासाठी निर्धारित कालावधी तीन वर्षांचा असेल आणि केंद्र सरकारकडे इंडस्ट्रियल एंटरप्रेन्योर मेमोरेंडम च्या तारखेपासून पाच वर्षांच्या आत व्यावसायिक उत्पादन सुरू होईल, असे न केल्यास या आदेशातील तरतुदींबाबत इंडस्ट्रियल एंटरप्रेन्योर मेमोरेंडम ची मान्यता रद्द केली जाईल आणि निष्पाद हमी जप्त केली जाईलः
>
> परंतु, ग्राहक व्यवहार, अन्न आणि सार्वजनिक वितरण मंत्रालयाच्या अन्न आणि सार्वजनिक वितरण विभागाचे मुख्य संचालक (साखर), वरील कालावधी संपल्यानंतर, नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ किंवा वाढीव वैधता कालावधी संपुष्टात येणाऱ्या वर्षातील बंद हंगामात ऊस (कच्चा माल) उपलब्ध नसणे, साखर क्षेत्रांना वित्तपुरवठा न करणे, पर्यावरण किंवा इतर कारणांमुळे न्यायालयांच्या जमिनीच्या वापरासाठी परवानगीवर स्थगिती यासारख्या कोणत्याही अनियंत्रित परिस्थितीमुळे विलंब झाल्यास, एका वेळी जास्तीत जास्त दोन वर्षे, म्हणजे एका वर्षापेक्षा जास्त मुदतवाढ देऊ शकतील.अशा सर्व प्रकरणांमध्ये एकतर प्रभावी पावले उचलण्यासाठी किंवा साखर उत्पादन सुरू करण्यासाठी आवश्यक असल्यास संबंधित राज्य सरकारांशी सल्लामसलत करून मुदतवाढ दिली जाईल.
>
> xxxxxx xxxxxx xxxxxx
>
> **६ डी.**
>
> परंतु जर-(i) दोन वर्षांच्या विस्तारासह सात वर्षांच्या करारनिविष्ट अवधि व्यावसायिक उत्पादन सुरू झाले तर निष्पाद हमी परत केली जाईल.
>
> (ii) सात वर्षांनंतरही, प्रकल्प प्रस्तावकाला श्रेय न देता येणाऱ्या कारणांमुळे व्यावसायिक उत्पादन सुरू केले जात नाही आणि ते पूर्णपणे गुणवत्तेवर आधारित आहे आणि लेखी नोंदवले जाते;
>
> (iii) प्रकल्प प्रस्तावक सुओमोटो, त्याचे औद्योगिक उद्योजक ज्ञापन दाखल केल्याच्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या आत सोडून देण्याचा निर्णय घेतो आणि

कामगिरीची हमी योग्य न्यायासह परत करण्याची विनंती करतो."

१०. त्यानंतर नियंत्रण आदेशात १२.०८.२०१८ ला पुन्हा कलम ६ सी बदलून सुधारणा करण्यात आली कि जी खालीलप्रमाणे वाचला जाईल:

" ६ग . औद्योगिक उद्योजक ज्ञापन (इंडस्ट्रियल आंत्रप्रेन्योर मेमोरॅन्डम) च्या अंमलबजावणीसाठी कालमर्यादा -

(१) खंड ६ए च्या स्पष्टीकरण ४ मध्ये निर्देशीत केल्यानुसार प्रभावी पावले उचलण्यासाठी निर्धारित कालावधी तीन वर्षांचा असेल आणि केंद्र सरकारकडे खंड ६बी च्या उपखंड (१) अंतर्गत औद्योगिक उद्योजक ज्ञापन (इंडस्ट्रियल आंत्रप्रेन्योर मेमोरॅन्डम) दाखल केल्याच्या तारखेपासून पाच वर्षांच्या आत साखरेचे व्यावसायिक उत्पादन सुरू होईल, असे न झाल्यास औद्योगिक उद्योजक ज्ञापनाच्या (इंडस्ट्रियल आंत्रप्रेन्योर मेमोरॅन्डम) उपखंड (२) मध्ये सांगितल्यानुसार उत्तरवादी-मान्यताप्राप्त राहील आणि त्याअंतर्गत दिलेली निष्पादन हमी जप्त केली जाईलः

(२) उपखंड (१) अंतर्गत निर्दिष्ट केलेली कालमर्यादा खालील प्रकारे वाढवली जाऊ शकते, म्हणजेः-

(क) दुष्काळासह नैसर्गिक आपत्ती, करारनिविष्ट अवधि संपुष्टात येणाऱ्या वर्षातील बंद हंगामात ऊस (कच्चा माल) उपलब्ध नसणे आणि साखर क्षेत्रांना वित्तपुरवठा न करणे यासारख्या संबंधित व्यक्तीच्या नियंत्रणाबाहेरच्या कोणत्याही अनपेक्षित परिस्थितीमुळे विलंब होत असल्यास, ग्राहक व्यवहार, अन्न आणि सार्वजनिक वितरण मंत्रालयाच्या अन्न आणि सार्वजनिक वितरण विभागाचे मुख्य संचालक (साखर), उपखंड (१) अंतर्गत निर्धारित पाच वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर, उपखंड (१) अंतर्गत करारनिविष्ट अवधि आणखी दोन वर्षांसाठी वाढवू शकतात, जो एका वेळी एका वर्षापेक्षा जास्त नसावा.

परंतु अशी मुदतवाढ प्रभावी पावले उचलण्यासाठी किंवा आवश्यक वाटल्यास संबंधित राज्य सरकारशी सल्लामसलत करून साखरेचे व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्यासाठी दिली जाऊ शकते.

परंतु, अशा वाढीव कालावधीत व्यावसायिक उत्पादन सुरू न झाल्यास, खंड ६ बी च्या उपखंड (२) अंतर्गत सादर केलेली बँक हमी जप्त केली जाईल.

(ख) औद्योगिक उद्योजक ज्ञापन दाखल केल्याच्या तारखेपासून पाच वर्षांच्या आत उद्भवलेल्या जमिनीच्या वापराशी, पर्यावरणाशी किंवा अशा इतर कारणांशी संबंधित कोणत्याही न्यायालयीन खटल्यामुळे विलंब होत असल्यास, ग्राहक व्यवहार, अन्न आणि सार्वजनिक वितरण मंत्रालयाच्या अन्न आणि सार्वजनिक वितरण विभागाचे मुख्य संचालक (साखर), उपखंड (१) अंतर्गत

निर्धारित पाच वर्षांचा कालावधी संपल्यानंतर, उपखंड (१) अंतर्गत निर्धारित कालावधी सुरुवातीला आणखी दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी वाढवू शकतात, जो एका वेळी एका वर्षपेक्षा जास्त नसावा.

परंतु, आवश्यक वाटल्यास, संबंधित राज्य सरकार आणि कायदा आणि न्याय मंत्रालयातील कायदेशीर व्यवहार विभागाशी सल्लामसलत करून, प्रभावी पावले उचलण्यासाठी किंवा साखरेचे व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्यासाठी अशी मुदतवाढ दिली जाऊ शकते.

(ग) जमिनीचा वापर, पर्यावरण किंवा इतर कारणांशी संबंधित न्यायालयीन प्रकरणामुळे होणारा असा विलंब, बाब/मुद्दा (ब) अन्वये वाढवलेल्या कालावधीच्या पलीकडे चालू राहिल्यास, ग्राहक व्यवहार, अन्न आणि सार्वजनिक वितरण मंत्रालयाच्या अन्न आणि सार्वजनिक वितरण विभागाचे मुख्य संचालक (साखर), ज्या वर्षासाठी मुदतवाढ मागितली जाते त्या प्रत्येक वर्षासाठी पन्नास लाख रुपयांची बँक हमी सादर करण्याच्या अधीन राहून, त्यांना योग्य वाटेल अशा पुढील कालावधीची मुदतवाढ देऊ शकतील, जी खंड ६ बी च्या उपखंड (२) अन्वये सादर केलेल्या बँक हमीच्या व्यतिरिक्त असेल.

परंतु, आवश्यक वाटल्यास, संबंधित राज्य सरकार आणि कायदा आणि न्याय मंत्रालयातील कायदेशीर व्यवहार विभागाशी सल्लामसलत करून, प्रभावी पावले उचलण्यासाठी किंवा साखरेचे व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्यासाठी अशी मुदतवाढ दिली जाऊ शकते;

परंतु पुढे असे सांगितले गेले आहे की, अशा कोणत्याही एका वर्षाच्या वाढीव कालावधीत व्यावसायिक उत्पादन सुरू न झाल्यास, त्या एका वर्षाच्या विस्तारित कालावधीसाठी अशा प्रकारे सादर केलेली पन्नास लाख रुपयांची बँक हमी जप्त केली जाईल आणि अशा कोणत्याही विस्तारित कालावधीत व्यावसायिक उत्पादन सुरू न झाल्यास, उपखंड ६ बी अंतर्गत सादर केलेली बँक हमी देखील जप्त केली जाईल."

११. जर अपीलकर्त्याला (रिट याचिकेतील उत्तरवादी क्रमांक ६) बांधकाम आणि विकास करण्याची इच्छा असेल, तर अपीलकर्त्याला प्रदूषणविरोधी, पर्यावरण संरक्षण आणि पर्यावरणशास्त्रासह सर्व कायद्यांचे पालन करावे लागेल, असा उच्च न्यायालयाचा आदेश लक्षात घेता अपीलकर्त्याने दिनांक १४. ०४. २०१४ रोजी ना हरकत प्रमाणपत्र मागितले, परंतु गोदावरी मराठवाडा सिंचन विकास महामंडळाने दिनांक २२. ०४. २०१४ रोजी ना हरकत प्रमाणपत्र देण्यास नकार दिला

१२. त्यामुळे, उच्च न्यायालयाने आपल्या दिनांक २७. ०१. २०१४ रोजीच्या आदेशात नमूद केल्याप्रमाणे, प्रस्तावित साखर कारखाना नदीच्या काठापासून ५०० मीटरच्या परिघाच्या आत येतो, तसेच पूर्वीचे स्थान विकास क्षेत्र नव्हते म्हणून अपीलकर्त्याने मुदतवाढ मिळण्यासाठी आणि त्याच तालुका आणि त्याच ग्रामपंचायतीच्या गटात स्थान/जागा बदलून मिळण्यासाठी अर्ज केला. अशी विनंती दिनांक २७. ०१. २०१४ रोजीच्या उच्च न्यायालयाच्या आदेशानंतर लगेचच दिनांक १६. ०६. २०१४ रोजी सादर करण्यात आली होती. अपीलकर्त्याने इतर गोष्टींबरोबरच खालील कारणांवरून स्थान बदलण्याची मागणी केलीः

> "६. ...... मी असे नमूद करतो की, आता जसे की, गोदावरी मराठवाडा सिंचन विकास महामंडळाने (जी.एम.आय.डी.सी.) ना हरकत प्रमाणपत्र देण्यास नकार दिल्याने खालील सही करणारास पूर्वीच्या आय. ई. एम. नुसार आणि हवाई अंतर प्रमाणपत्रांतर्गत इतर जमीन/स्थान शोधण्यासाठी पावले उचलण्यासाठी आणि त्यामुळे सर्व अटींचे पालन करणारी दुसरी जमीन शोधण्यासाठी अधिक वेळ लागतो आणि त्यामुळे ऊस नियंत्रण आदेशानुसार निर्धारित केलेला वेळ वाढवणे आवश्यक आहे आणि सर्व कायदेशीर कार्यवाहीवर खर्च केलेला वेळ लक्षात घेता बँक हमीची वैधता देखील वाढवणे आवश्यक आहे.
>
> ७ .मी पुढे सांगतो की प्रस्तावित स्थान भारताच्या सर्वेक्षणातील सर्व निकषांचे तसेच जी. एन. आय. डी. सी. प्रदूषण नियंत्रण मंडळासह सर्व प्राधिकरणांनी विहित केलेल्या हवाई अंतराचे पालन करते आणि इतर राज्य प्राधिकरणांना आवश्यक परवानगी आणि ना हरकत प्रमाणपत्र जारी करण्यासाठी वेळ लागू होऊ शकतो, हेच कारण आहे की, आय. ई. एम. नुसार साखर कारखाना उभारण्यासाठी वेळ वाढवणे आवश्यक आहे.

१३.आय. ई. एम. च्या सुधारणा आणि विस्तारासाठी हे प्रकरण राज्य/केंद्र सरकारकडे प्रलंबित असताना, अपीलकर्त्याने प्रस्तावित ठिकाणाचे हवाई अंतर मोजण्यासाठी राज्य अधिकाऱ्यांशी संपर्क साधल्यानंतर २०१७ मध्ये प्रथम रिट याचिका दाखल करण्यात आली होती (रिट याचिका क्रमांक १३८३६/२०१७).अपीलकर्त्याला हवाई अंतराचे प्रमाणपत्र दिल्यानंतर सध्याच्या साखर कारखान्याने दिनांक २६. ०२. २०१८ रोजी किंवा त्याच्या आसपास दुसरी रिट याचिका दाखल केली होती आणि

महाराष्ट्र राज्याने केंद्राकडे दिनांक ०२. ०१. २०१८ रोजी अहवाल सादर करून मुदतवाढ आणि स्थान बदलण्याची शिफारस केली होती. अपीलकर्त्याच्या मुदतवाढ आणि स्थान बदलण्याच्या मागणीला उत्तर म्हणून राज्याने केंद्र सरकारला दिलेल्या निवेदनामध्ये खालीलप्रमाणे नमूद केले आहेः

> "१ . आय. ई. एम. ची मुदतवाढ
>
> XXX XXX XXX
>
> अलीकडेच श्री एकनाथ भानुदास बारगे आणि इतर यांनी ठिकाणासंदर्भात दिनांक २७. ११. २०१७ रोजी माननीय उच्च न्यायालयाचे खंडपीठ, औरंगाबाद येथे रिट याचिका क्र. १३८३६/२०१७ दाखल केली. याचिकेचा दरम्यानचा कालावधी लक्षात घेता आय. ई. एम. च्या मुदतवाढीसाठी या कार्यालयाला कोणताही आक्षेप नाही.
>
> २. स्थानात बदल
>
> XXX XXX XXX
>
> १५ सप्टेंबर २०१५ रोजीच्या तुमच्या कार्यालयीन पत्रानुसार, या कार्यालयाने मेसर्स स्वामी समर्थ शुगर अँड ॲग्रो इंडस्ट्रीज लिमिटेडच्या मालेवाडी दुमाला, तालुका नेवासा, जिल्हा अहमदनगर या ठिकाणाचे हवाई/परिघीय अंतर मोजण्यासाठी १७ ऑक्टोबर २०१५ रोजीच्या पत्राद्वारे भारतीय सर्वेक्षण विभागाला कळवले आहे. भारतीय सर्वेक्षण संस्थेने प्रस्तावित साखर कारखान्याचे खांब आणि सध्याच्या साखर कारखान्यांच्या चिमण्यांमधील हवाई अंतराचा अहवाल दिनांक १ जानेवारी २०१८ रोजी पत्राद्वारे सादर केला आहे. या पत्राची प्रत देखील संदर्भासाठी संलग्न केली आहे. या संदर्भात दिनांक २७. ११. २०१७ रोजी माननीय उच्च न्यायालयाचे खंडपीठ, औरंगाबाद येथे रिट याचिका क्र. १३८३६/२०१७ दाखल केली. स्थान बदलण्याबाबत कारखान्याच्या विनंतीचा तुमच्या स्तरावर योग्य विचार केला जाऊ शकतो."

१४. भारत सरकारने दिनांक १४. ११. २०१८ रोजी, राज्य सरकारच्या दिनांक ०२.०१. २०१८ रोजीच्या निवेदनांचा विचार केल्यानंतर, खालीलप्रमाणे निरीक्षण करून मुदतवाढ देण्यास परवानगी दिलीः

> "४. मेसर्स स्वामी समर्थ शुगर अँड ॲग्रो इंडस्ट्रीज लिमिटेडचा (मेसर्स एस. एस. एस. ए. आय. एल.) साखर कारखाना वरखेड (रामडोह) तालुका नेवासा, जिल्हा.

अहमदनगर, महाराष्ट् येथे नवीन साखर कारखान्याच्या स्थापनेसाठी दिनांक ०८. ०९. २०१० रोजीच्या आय. ई. एम. क्रमांक ३०३३/एस. आय. ए./आय. एम. ओ.२०१० च्या संदर्भात दिनांक १४. ११. २०१८ च्या आदेशानुसार, ऊस (नियंत्रण) आदेश १९६६ च्या खंड ६ ए च्या स्पष्टीकरण २ मध्ये सांगितल्याप्रमाणे हा नवीन साखर कारखाना म्हणून नोंदवला गेला.

५.मेसर्स एस. एस. ए. आय. एल. ने त्यांच्या दिनांक ०४. ०१. २०१८ आणि दिनांक ०६. ११. २०१८ या तारखेच्या पत्रांद्वारे नमूद केले आहे की ते, प्रामुख्याने, न्यायालयीन प्रकरणांचा सहभाग, दुष्काळाची गंभीर स्थिती आणि प्रकल्पाला वित्तपुरवठा करण्यास बँक/वित्तीय संस्थांची अनिच्छा यामुळे प्रभावी पावले उचलू शकले नाहीत. विलंब हा प्रकल्प प्रस्तावकाच्या नियंत्रणाबाहेरचा दिसतो.

६.शिवाय, महाराष्ट्र राज्याच्या साखर आयुक्तांनी त्यांच्या दिनांक ०२. ०१. २०१८ च्या पत्राद्वारे, वरखेड (रामडोह) तालुका नेवासा, जिल्हा. अहमदनगर, महाराष्ट् येथे नवीन साखर कारखान्याच्या स्थापनेसाठी दिनांक ०८. ०९. २०१० रोजीच्या आय. ई. एम. क्रमांक ३०३३/एस. आय. ए./आय. एम. ओ.२०१० च्या विस्तारासाठी तत्वतः परवानगी दिली आहे. "

१५. पुढील मुदतवाढ दिनांक १५. ११. २०१८, १२. ०४. २०१९ आणि ०९. ०५. २०१९ च्या समान पार्श्वभूमीवर देण्यात आली होती.अपीलकर्त्याने दिनांक ०९. ०९. २०१९ रोजी रु. ५०,००,०००/- आणि दिनांक १०. १०. २०१९ रोजी रु. ३७,३०,००० /- अशा रक्कमांच्या बँक हमी सादर केल्या. मुदतवाढ मिळण्याची आणि स्थान बदलण्याची विनंती दिनांक १७. १०. २०१९ रोजी स्वीकारली गेली आणि दिनांक ०८. ०९. २०१० रोजीच्या आय. ई. एम. ची अंमलबजावणी करण्यासाठी दिनांक ०७.०९.२०२० पर्यंत आणखी एक वर्ष मुदतवाढ देण्यात आली. दिनांक १४. ०८. २०२० रोजी , प्रस्तावित स्थान बदलण्याची विनंती स्वीकारली गेली आणि सध्याचे स्थान हटवले गेले आणि नवीन स्थान, "गट क्रमांक १८, मालेवाडी दुमाला, तालुका नेवासा, अहमदनगर, महाराष्ट्र ' असे समाविष्ट करण्यात आले.

१६. केंद्र सरकारने दिनांक १४. ०८. २०२० रोजी दिलेल्या मुदतवाढीला आणि स्थान बदलण्यास दिलेल्या परवानगीला आव्हान देणारी तिसरी रिट याचिका सध्याच्या साखर कारखान्याने दिनांक ०१. १०. २०२० रोजी किंवा त्याच्या आसपास दाखल केली होती. या सध्याच्या साखर कारखान्याचे

कार्यक्षेत्र नेवासा तालुक्यातील ९२ गावे आणि शेवगाव तालुक्यातील १२२ गावे आहे, असे रिट याचिकेत म्हटले होते. अपीलकर्त्याच्या वतीने दाखल केलेल्या प्रतिदाव्याच्या प्रतिज्ञापत्रात, इतर गोष्टींबरोबरच असा दावा करण्यात आला होता की, त्या भागात भरपूर ऊस उपलब्ध असतानाही, सध्याच्या साखर कारखाना त्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या संदर्भात आपली मक्तेदारी निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. सध्याचे साखर कारखाने या भागात लागवडीखालील संपूर्ण उसाची कापणी करण्याच्या स्थितीत नाहीत, त्यामुळे असहाय्य शेतकऱ्यांना ऊस कापणीसाठी जिल्ह्यातील इतर साखर कारखान्यांशी संपर्क साधावा लागतो. सध्याच्या साखर कारखान्याने रिट याचिका क्रमांक ३०६३/२००९ दाखल करत तालुका शेवगाव येथे गंगामाई इंडस्ट्रीज अँड कन्स्ट्रक्शन लिमिटेडच्या स्थापनेला विरोध केला. दिनांक १६. ११. २००९ रोजी ही रिट याचिका फेटाळण्यात आली. जायकवाडी प्रमुख सिंचन प्रकल्पाचे पाणलोटक्षेत्र पाहता मोठ्या भागात उसाची लागवड केली जात आहे आणि एक कारखाना उभारण्याची गरज असल्याचेही निदर्शनास आणून देण्यात आले.

१७. पक्षांच्या संबंधित युक्तिवादांचा विचार केल्यावर उच्च न्यायालयाला असे आढळले की संबंधित मुद्दा /वादप्रश्न हा नियंत्रण आदेशाच्या खंड ६ सी चा अर्थ होता. २०११ साली राज्याने केलेल्या नियंत्रण आदेशातील सुधारणेनंतर, नवीन साखर कारखाना आणि सध्याच्या साखर कारखाना यांच्यातील किमान हवाई अंतर २५ कि. मी. इतके आहे, कारण एकमेकांच्या जवळ असलेले साखर कारखान्यांचे समूह हा व्यवहार्य प्रस्ताव नसेल आणि त्यामुळे सध्याच्या साखर कारखान्याच्या अस्तित्वावर परिणाम होऊ शकतो, असे निरीक्षण नोंदवण्यात आले. त्यामुळे २०१० साली जारी केलेल्या आय. ई. एम. च्या अटींवर जर नवीन साखर कारखाना स्थापन करण्याची परवानगी दिली गेली, तर त्यामुळे सध्याच्या साखर कारखाना अव्यवहार्य होईल आणि दोन्ही साखर कारखाने टिकून राहण्याची स्थिती नसेल.

१८. उच्च न्यायालयाने पुढे असे म्हटले की, आय. ई. एम. च्या स्वीकृतीच्या तारखेपासून दोन वर्षांच्या कालावधीत अपीलकर्त्याने कोणतीही प्रभावी पावले उचलली नाहीत. अपीलकर्त्याने कारखान्याच्या नावे चार वर्षे जमीन खरेदी केली नव्हती, किंवा प्रकल्प आणि यंत्रसामग्री खरेदीसाठी पुष्टी आदेश दिले नव्हते आणि उभारणीचे कामही सुरू झाले नव्हते. आय. ई. एम. च्या पाच वर्षातही प्रभावी पावले उचलली गेली नाहीत. स्थान बदलण्याची मागणी दिनांक १६. ०६. २०१४ रोजी करण्यात आली होती, तर बदललेल्या स्थानावरील जमीन २०१७ साली किंवा त्याच्या आसपास खरेदी करण्यात आली होती. उच्च न्यायालयाला असे आढळले की, दिनांक २४. ०८. २०१६ रोजीच्या साखर नियंत्रण आदेशातील सुधारणा अपीलकर्त्यासाठी उपयुक्त ठरणार नाही कारण सदर सुधारणा करण्यापूर्वी आय. ई. एम. ची मान्यता रद्द करण्यात आली होती. व्यावसायिक उत्पादनाची चार वर्षे संपली असल्याने आय. ई. एम. ची दिनांक ०८. ०९. २०१४ रोजी मान्यता रद्द करण्यात आली. त्यानंतर, जास्तीत जास्त एक वर्षाची मुदतवाढ देखील ०८. ०९. २०१५ रोजी संपली. त्यामुळे, सुधारित तरतूद मान्यता नसलेल्या आय. ई. एम. ला लागू केली जाऊ शकत नाही. आय. ई. एम. च्या विस्तारासाठी राज्य सरकारची शिफारस नोंदीत नसल्याचे उच्च न्यायालयाला पुढे आढळून आले. दुसऱ्या शब्दांत, उच्च न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की दिनांक २६. ०८. २०१६ रोजी साखर नियंत्रण आदेशात सुधारणा करण्यापूर्वी आय. ई. एम. ची मान्यता रद्द करण्यात आली होती. त्यामुळे, अपीलकर्त्याला कोणताही अधिकार मिळत नाही. पुढे असे सांगण्यात आले की, २००६ सालच्या नियंत्रण आदेशातील सुधारणेच्या पूर्वलक्षी प्रभावाशी संबंधित **मेसर्स ओजस इंडस्ट्रीज (पी) लिमिटेड विरुद्ध मेसर्स अवध शुगर मिल्स लिमिटेड** [५] (ए. आय. आर. २००७ एससी १६१९ ए) असा या न्यायालयाचा निकाल सध्याच्या आय. ई. एम. ला लागू होणार नाही, जो या सुधारणेपूर्वी मान्यताप्राप्त नव्हता.

१९. उच्च न्यायालयाला असे आढळून आले की आय. ई. एम. वर स्थगिती नाही, किंवा प्रभावी पावले उचलण्यास कोणतीही बंदी नाही, म्हणून, याचिकाकर्त्याला दाव्याच्या पहिल्या टप्प्यात न्यायालयाच्या आदेशांनुसार पावले उचलण्यापासून रोखले गेले नाही. दुसरीकडे, दुसऱ्या टप्प्यात, अपीलकर्त्याने बांधकाम सुरू केल्याबद्दल सध्याच्या साखर कारखान्याने दाखल केलेल्या याचिकेवर उच्च न्यायालयाने २७. ०३. २०१८ रोजी आदेश दिला. उच्च न्यायालयाने आदेश दिला की जर पुढील बांधकाम केले गेले तर ते अपीलकर्त्याच्या जोखमीवर असेल आणि रिट याचिकेच्या निर्णयाच्या अधीन असेल आणि बांधकाम केले गेल्यास अपीलकर्ता कोणत्याही समभागास पात्र राहणार नाही, किंवा बांधकाम केले जात आहे या आधारावर आय. ई. एम. च्या विस्तारासाठी कोणताही समभाग मागू शकत नाही. दिनांक १०. ०४. २०१८ रोजी , एक आदेश पारित करण्यात आला होता की दिनांक २७. ०३. २०१८ रोजी दिलेला पूर्वीचा आदेश अपीलकर्त्याद्वारे (रिट याचिकेतील उत्तरवादी क्रमांक ६) केल्या जाणाऱ्या कोणत्याही बांधकामाची काळजी घेईल . त्यामुळे, खरेदी केलेल्या आणि बांधकाम सुरू झालेल्या जमिनीवर केलेल्या गुंतवणुकीचा फायदा अपीलकर्ता घेऊ शकला नाही. तथापि, उच्च न्यायालयाला असे आढळले की नोव्हेंबर २०१८ पर्यंत, अपीलकर्त्याने त्या ठिकाणी कोणतेही बांधकाम हाती घेतले नाही आणि नियम आणि कायद्यातील तरतुदींचे उल्लंघन करून मुदतवाढ देण्यात आल्याच्या कारणास्तव त्याने बांधकामात गुंतवणूक केली होती, अशी अपीलकर्त्याची भूमिका विचारात घेतली जाऊ शकत नाही. उच्च न्यायालयाला असेही आढळले की सुधारणेनुसार, नवीन साखर कारखाना २५ किलोमीटरपेक्षा कमी अंतरावर नसावा.

२०. या तथ्यात्मक पार्श्वभूमीसह, जे प्रश्न तपासले जाणे आवश्यक आहेत ते खालीलप्रमाणे आहेत:

(i) दाव्याच्या पहिल्या टप्प्यात अपीलकर्त्याविरुद्ध कोणताही अंतरिम आदेश नसतानाही, ज्या कालावधीत रिट याचिका प्रलंबित होत्या, तो कालावधी वगळण्यास पात्र आहे का? वैकल्पिकरित्या, आय. ई. एम. ची मुदतवाढ देताना असा कालावधी वगळण्यात राज्य/केंद्र सरकार न्याय्य होते का?

(ii) अशा दाव्यात घालवलेला कालावधी वगळण्यासाठी अपीलकर्त्याविरुद्ध सुरू करण्यात आलेला दावा हे पुरेसे कारण आहे का आणि आय. ई. एम. चा विस्तार करण्यासाठी राज्य/केंद्र सरकारसाठी हा वाजवी आधार होता का?

(iii) जेव्हा उच्च न्यायालयाने आधीच्या रिट याचिकेत असे म्हटले आहे की अपीलकर्त्याच्या किंवा इतर कोणत्याही पक्षाच्या सांगण्यावरून हवाई अंतराच्या प्रमाणपत्राचा मुद्दा पुन्हा उघडला जाऊ शकत नाही, तेव्हा खंड ६ सी च्या तरतुदीनुसार दिनांक ०३. १२. २०११ रोजी महाराष्ट्र राज्याने केलेला सुधारित नियंत्रण आदेश लागू होईल की नाही. विशेष म्हणजे, जेव्हा उच्च न्यायालयाने आदेश पारित केला, तेव्हा सुधारित नियंत्रण आदेश अंमलात होता. त्यामुळे या आदेशाचा काय परिणाम होतो?

(iv) खंड ६सी मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या वेळेत साखर कारखाना उभारण्यात आणि उत्पादन सुरू करण्यात उद्योजक अपयशी ठरल्याने आय. ई. एम. ची मुदत संपली आहे की, नियंत्रण आदेशाच्या खंड ६डी च्या संदर्भात आदेश दिल्यानंतरच अशी मुदत संपली आहे?

२१. निर्विवाद तथ्ये अशी आहेत की दिनांक ०८. ०९. २०१० रोजी आय. ई. एम. ची मान्यता मिळाल्यानंतर लगेचच दिनांक २३. ०९. २०१० रोजी रिट याचिका दाखल करण्यात आली होती. हे नमूद केले जाते की अपीलकर्त्याच्या विरोधात कोणताही अंतरिम आदेश नव्हता, परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की हवाई अंतराच्या आधारावर आय. ई. एम. ची वैधता विवादित होती. हवाई अंतर प्रमाणपत्र देण्याच्या विरोधात दाखल केलेली रिट याचिका दिनांक २७. ०१. २०१४ रोजी फेटाळण्यात आली आणि त्यानंतर अपीलकर्त्याने २०१०-२०१४ या कालावधीत दाखल केलेला दावा लक्षात घेऊन आय. ई. एम. च्या अंमलबजावणीसाठी दिनांक १६. ०६. २०१४ रोजी मुदतवाढ मागितली.

२२. नियंत्रण आदेशाचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की, सुरुवातीला २००६ साली सुधारित केलेल्या नियंत्रण आदेशानुसार, आय. ई. एम. ची अंमलबजावणी करण्यासाठीची कालमर्यादा २ + ४ वर्षे होती आणि कोणत्याही अनपेक्षित परिस्थितीमुळे विलंब झाल्यामुळे आय. ई. एम. च्या अंमलबजावणीचा कालावधी वाढवण्यासाठी कोणतेही विशिष्ट खंड नव्हते. त्यानंतरच्या, दिनांक २४. ०८. २०१६ रोजीच्या नियंत्रण आदेशातील सुधारणेने अंमलबजावणीचा कालावधी ३+५ वर्षांपर्यंत

वाढवला आणि कोणत्याही अनपेक्षित परिस्थितीमुळे "नियंत्रणाबाहेर" जास्तीत जास्त दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी मुदतवाढ देण्याची आणखी अट घातली. तथापि, त्यानंतरच्या दिनांक १२. ०८. २०१८ रोजीच्या खंड ६ सी (२) (ए) मधील पुढील सुधारणेमध्ये असे नमूद केले आहे की नैसर्गिक आपत्तींसारख्या "संबंधित व्यक्तीच्या नियंत्रणाबाहेरच्या" कोणत्याही अनपेक्षित परिस्थितीमुळे विलंब झाल्यास, व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्यासाठी पाच वर्षे संपल्यानंतर आणखी दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी मुदतवाढ दिली जाऊ शकते, जी एका वेळी एका वर्षापेक्षा जास्त नसावी. तथापि, खंड ६ सी (२) (बी) मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, जर विलंब हा जमिनीचा वापर, पर्यावरण किंवा आय. ई. एम. दाखल करण्याच्या तारखेपासून पाच वर्षांच्या आत उद्भवलेल्या "अशा इतर कारणांमुळे" झालेल्या कोणत्याही न्यायालयीन दाव्यामुळे झाला असेल, तर ग्राहक व्यवहार मंत्रालय सुरुवातीला उपखंड (१) अंतर्गत निर्धारित केलेला कालावधी एका वेळी एका वर्षापेक्षा जास्त नसलेल्या आणखी दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी वाढवू शकते. खंड ६ सी (सी) मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, जमीन वापर, पर्यावरण किंवा अशा इतर कारणांमुळे न्यायालयीन दाव्यात खंड (बी) अंतर्गत वाढवलेल्या कालावधीच्या पलीकडे विलंब होत असेल, तर ग्राहक व्यवहार मंत्रालय मुदतवाढ किंवा योग्य वाटेल असा कालावधी देऊ शकेल, जो एका वेळी एका वर्षापेक्षा जास्त नसावा, परंतु नियंत्रण आदेशाच्या खंड ६ बी च्या उपखंड (२) अंतर्गत सादर केलेल्या बँक हमी व्यतिरिक्त, ज्या वर्षासाठी मुदतवाढ मागितली जाते त्या प्रत्येक वर्षासाठी ५० लाख रुपयांची बँक हमी देण्याच्या अधीन असेल. अशी बँक हमी जप्तीसाठी पात्र आहे परंतु केवळ नियंत्रण आदेशाच्या खंड ६डी च्या संदर्भात.

२३. या निर्विवाद तथ्यात्मक आणि कायदेशीर पार्श्वभूमीसह, परस्परसंबंधित असलेले पहिले तीन प्रश्न प्रथम चर्चेसाठी घेतले जातात. लॅटिन उक्ति 'एक्टस क्युरी नेमिनेम ग्रॅव्हबिट' म्हणजे, न्यायालयाची कृती कोणासही हानी पोहोचवणार नाही, हे सर्वश्रुत आहे, परंतु सध्याच्या

परिस्थितीच्या तथ्यांना ती लागू होते का हे तपासणे आवश्यक आहे. आम्हाला असे आढळले आहे की अपीलकर्त्यांने नियंत्रण आदेशाच्या खंड ६ ए च्या स्पष्टीकरण ४ अंतर्गत विचार केल्याप्रमाणे, असा दावा प्रलंबित असताना कोणतीही प्रभावी पावले न उचलणे न्याय्य होते. वैध आय. ई. एम. साठी हवाई अंतर ही प्रमुख आवश्यकतांपैकी एक आहे. या न्यायालयाने **साऊथ ईस्टर्न कोलफील्ड्स लिमिटेड विरुद्ध एम. पी. राज्य आणि इतर** [६][(२००३) ८ एससीसी ६४८] म्हणून नोंदवलेल्या निकालात असे म्हटले आहे की न्यायालयाच्या कृतीमुळे झालेली कोणतीही हानी, जर असेल तर ती पूर्ववत केली जाईल आणि न्यायालयाच्या आदेशाने त्यात व्यत्यय आणला गेला नसता तर पक्षाने जो लाभ मिळवला असता तो परत केला जाईल किंवा तसे करण्यास जबाबदार असलेल्या पक्षाला योग्य प्रकारे आदेश देऊन त्याला बहाल केला जाईल. न्यायालयाच्या लक्षात आले की दावा एका फलदायी प्रक्रियेत बदलू शकतो. जरी दावा ही एक जोखीम नसली तरी प्रत्येक दाव्यात संधीचा घटक असतो. अविवेकी फिर्यादी न्यायालयाकडे जाण्यास प्रोत्साहित वाटू शकतात, जेव्हा समस्यांची सुनावणी होणे बाकी असते आणि गुणवत्तेवर निर्धारित केले जाते आणि जर परतफेडीची संकल्पना अर्जातून वगळली गेली असेल तर प्रथमदर्शनी दावा तयार करून त्यांना अनुकूल अंतर्वर्ती आदेश पारित करण्यासाठी न्यायालयाला पटवून देतात. ते खालीलप्रमाणे सांगण्यात आले होतेः

> "२८. न्यायालयाच्या एखाद्या कृतीमुळे कोणालाही त्रास होणार नाही हा केवळ न्यायालयाच्या चुकीच्या कृतीपुरता मर्यादित असलेला नियम नाही; 'न्यायालयाच्या कृती' मध्ये अशा सर्व कृत्यांचा समावेश आहे, ज्यास न्यायालय कोणत्याही कायदेशीर कार्यवाहीत असे मत निर्माण करू शकते की जर न्यायालयाला तथ्ये आणि कायद्याची योग्य माहिती दिली गेली असती तर न्यायालयाने तसे केले नसते. प्रत्यास्थापनेची प्रयोज्यता ठळक करणारा घटक म्हणजे न्यायालयाची चुकीची कृती किंवा न्यायालयाने केलेली चूक किंवा दोष नव्हे; परीक्षा ही आहे की शेवटी शाश्वत नसलेला आदेश पारित करण्यासाठी न्यायालयाला पटवून देणाऱ्या पक्षाच्या कृतीमुळे, एका पक्षाला असा फायदा झाला आहे की जो त्याने अन्यथा कमावला नसता, किंवा दुसऱ्या पक्षाला हानीचा सामना/ तोटा सहन करावा लागला आहे जो त्याला सहन करावा लागला नसता, परंतु न्यायालयाच्या आदेशामुळे आणि अशा पक्षाच्या कृतीमुळे तो सहन करावा

लागेल. दिलेल्या दाव्यातील तथ्ये आणि परिस्थितीनुसार प्रत्यास्थापनेचे प्रमाण, वगळलेल्या पक्षाने काय केले असते हे केवळ विचारात घेतले जाऊ शकत नाही तर दायित्वाखाली असलेल्या पक्षाने काय केले आहे किंवा वाजवीपणे काय केले असावे हे देखील विचारात घेतले जाऊ शकते. जेव्हा कार्यवाहीच्या शेवटी न्यायालय त्याचा न्यायिक निकाल जाहीर करते, जो त्याच्या स्वतःच्या अंतरिम निर्णयाशी जुळत नाही आणि त्याला मान्यता देत नाही, तेव्हा न्यायालयाने त्याच्या अंतरिम आदेशाद्वारे हस्तक्षेप केला नसता, तर त्यांना ज्या पदावर ठेवले गेले असते त्याच पदावर ठेवण्याची मागणी करणाऱ्या पक्षांमध्ये काहीही चुकीचे नाही. जेव्हा केव्हा न्यायनिवाडा करण्याचे आवाहन केले जाते, तेव्हा न्यायालय वास्तविक आणि ठोस न्यायाच्या संयोगाने कार्य करेल. न्यायालयाच्या कृतीमुळे झालेली हानी , जर काही असेल, तर ती पूर्ववत केली जाईल आणि न्यायालयाच्या आदेशाने त्यात व्यत्यय आणला गेला नसता तर पक्षाने जो लाभ कमावला असता, तो परत केला जाईल किंवा तसे करण्यास जबाबदार असलेल्या पक्षाला योग्य प्रकारे आदेश देऊन त्याला बहाल केला जाईल. याच्या विरुद्ध कोणतेही मत अन्यायकारक नाही तर घातक परिणामांना कारणीभूत ठरेल. दाव्यांचे एका फलदायी प्रक्रियेत रूपांतर होऊ शकते. जरी दावा ही जोखीम नसली तरी प्रत्येक दाव्यात संधीचा घटक असतो. अविवेकी फिर्यादी न्यायालयाकडे जाण्यास प्रोत्साहित वाटू शकतात, जेव्हा समस्यांची सुनावणी अद्याप बाकी आहे आणि गुणवत्तेनुसार निर्धारित केले जात आहे तेव्हा प्रथमदर्शनी दावा तयार करून त्यांना अनुकूल अंतर्वर्ती आदेश पारित करण्यासाठी न्यायालयाला पटवून देतात आणि जर भरपाईची संकल्पना अंतरिम आदेशांच्या अर्जातून वगळली गेली तर, शेवटी लढाई हरली असली तरी अंतरिम आदेशातून मिळणारे फायदे मिळवून फिर्यादीला लाभ होईल. हे मान्य करता येत नाही. त्यामुळे आमचे असे मत आहे की दाव्याच्या शेवटी पैशाच्या बाबतीत मूल्यांकन करण्यायोग्य दिलासा मिळण्याचा शेवटी हक्क असलेला यशस्वी पक्ष, ज्या कालावधीसाठी पैसा सोडण्यास स्थगिती देणारा न्यायालयाचा अंतरिम आदेश लागू होता त्या कालावधीसाठी योग्य वाजवी दराने व्याज देऊन भरपाई मिळण्याचा हक्कदार आहे.”

(भर दिला गेला)

२४. सध्याच्या अपीलात, पहिल्या फेरीत रिट याचिकाकर्त्यांनी सुरू केलेली याचिका, प्रकल्प कार्यान्वित करण्याच्या प्रक्रियेला अडथळा आणण्यासाठी जोखीम घेण्यापेक्षा कमी नव्हती. अपीलकर्ता दाखल केलेल्या रिट याचिकांच्या प्राप्तीच्या शेवटच्या टप्प्यात होता आणि अशा

दाव्यांच्या प्राप्तीच्या शेवटच्या टप्प्यात होता आणि अशा दाव्यात घालवलेला कालावधी अपीलकर्त्याच्या विरोधात वापरला जाऊ शकत नाही.

२५. **बेग राज सिंग विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य आणि इतर**[७] [(२००३) १ एससीसी ७२६ ए] म्हणून नोंदवलेल्या आणखी एका निकालात, या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की खटल्यांचा सामान्य नियम असा आहे की पक्षकारांचे अधिकार दावे सुरू होण्याच्या तारखेला स्पष्ट होतात आणि दिलासा मिळण्याचा अधिकार याचिकाकर्त्याने ज्या तारखेला न्यायालयाच्या पटलावर प्रवेश केला त्या तारखेच्या संदर्भात ठरवला जाईल. हे असे प्रकरण होते ज्यात अपीलकर्त्याला एका वर्षाच्या कालावधीसाठी वाळू उत्खननाची भाडेपट्टी देण्यात आली होती, परंतु भाडेपट्टीची मुदत संपण्यापूर्वी, अपीलकर्त्याने आणखी दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी भाडेपट्टीचे नूतनीकरण करण्याची मागणी केली. जेव्हा अपीलकर्त्याला दोन वर्षांची मुदतवाढ देण्यात आली होती, तेव्हा सरकारने वाळू उत्खननाच्या भाडेपट्ट्याचा लिलाव करण्याचा निर्णय घेतला होता.

या परिस्थितीत, या न्यायालयाने पुढीलप्रमाणे निकाल दिलाः

> "६. याचिकाकर्त्याचे विद्वान वकील, तसेच राज्याचे विद्वान वकील आणि खाजगी उत्तरवादी यांचे म्हणणे ऐकल्यानंतर, याचिका मंजूर होण्यास पात्र आहे याबद्दल आम्ही समाधानी आहोत. दाव्याचा सामान्य नियम असा आहे की दावा सुरू होण्याच्या तारखेला पक्षांचे अधिकार स्पष्ट होतात आणि याचिकाकर्त्याने ज्या तारखेला न्यायालयाच्या पटलावर प्रवेश केला त्या तारखेच्या संदर्भात दिलासा मिळण्याचा अधिकार निश्चित केला पाहिजे. याचिकाकर्त्याला कायद्याने दिलासा मिळण्याचा हक्क असला तरी, त्यानंतरच्या किंवा दरम्यानच्या घटनांमुळे म्हणजे दावा सुरू होण्याच्या आणि निर्णयाच्या तारखेच्या दरम्यानच्या घटनांमुळे त्याला समभागातून दिलासा नाकारला जाऊ शकतो. याचिकाकर्त्याला ज्या सवलतीचा हक्क आहे, तो कालांतराने निरर्थक ठरवला गेला असावा किंवा कायद्यात बदल करून मंजूर करण्यात अक्षम ठरवला गेला असावा.अशा इतर परिस्थिती असू शकतात ज्यामुळे याचिकाकर्त्याला उत्तरवादींवर कोणताही दिलासा देणे अयोग्य ठरू शकते कारण निकालाच्या तारखेला समभागांविरुद्धच्या असमानतेचे वजन करण्यावर याचिकाकर्त्याच्या

> विरोधात संतुलन झुकले आहे.कदाचित त्रयस्थ-पक्षाचे हितसंबंध निर्माण झाले असतील किंवा दावेदाराला दिलासा मिळाल्याने त्या दरम्यान घडणाऱ्या घटनांमुळे अन्यायकारक समृद्धी होऊ शकते. अन्यथा केवळ न्यायालयीन किंवा अर्ध-न्यायिक मंचावर दावा चालवण्यात घालवलेल्या वेळेमुळे आणि याचिकाकर्त्याची कोणतीही चूक नसल्यामुळे दिलासा नाकारला जाऊ शकत नाही. फिर्यादी किंवा याचिकाकर्त्याला दिलासा मिळण्याचा अधिकार असल्याचे आढळून आल्यानंतर, न्यायालय सामान्य नियम म्हणून यशस्वी पक्षाला त्याच पदावर ठेवण्याचा प्रयत्न करेल ज्यामध्ये त्याच्या विरोधात चुकीची तक्रार केली गेली नसती तर तो त्याच पदावर राहिला असता. सध्याचे प्रकरण असेच आहे. अंतिम निर्णयास होणारा विलंब कोणत्याही प्रकारे अपीलकर्त्याला जबाबदार धरता येणार नाही. लिलाव झालेला नाही. कोणतेही त्रयस्थ-पक्ष हितसंबंध तयार केले गेले नाहीत. ज्या कालावधीसाठी कामाचा कालावधी तीन वर्षांपेक्षा कमी आहे, त्या कालावधीसाठी वाळू खाण कार्यरत राहिली नाही. उत्तर प्रदेश राज्याने जारी केलेल्या जी. ओ. च्या अनुषंगाने खाण भाडेपट्ट्यामध्ये असलेल्या अटींनुसार राज्य सरकारच्या हस्तक्षेपामुळे हा आदेश टिकू शकला नाही, त्यामुळे हे काम थांबवावे लागले. केवळ राज्य सरकारला थोडा जास्त महसूल मिळू शकतो, जो राज्य सरकारच्या स्वतःच्या धोरणात्मक निर्णयानुसार केलेल्या कर्तव्याची अंमलबजावणी न करण्याचा आधार असू शकत नाही.

२६. दाव्यांच्या पहिल्या फेरीत, हवाई अंतराच्या प्रमाणपत्रावर वाद घालण्यासाठी लोकहितार्थ दोन रिट याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या. रिट याचिकांमध्ये कोणताही अंतरिम आदेश दिला गेला नसला तरी, अशा याचिकांमुळे अपीलकर्त्याच्या निर्धारित ठिकाणी साखर कारखाना उभारण्याच्या आणि व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्याच्या अधिकारावर संशयचिन्ह निर्माण झाले . रिट याचिका चार वर्षांच्या कालावधीसाठी प्रलंबित राहिल्या. त्यामुळे, अशा रिट याचिकांच्या बचावासाठी खर्च केलेला कालावधी राज्य/केंद्र सरकारने नियंत्रण आदेशात निश्चित केलेल्या कालमर्यादेची मुदतवाढ देण्यासाठी वैधपणे विचारात घेतला होता. जेव्हा दिनांक १२. ०८. २०१८ रोजी सुधारित नियंत्रण आदेश कार्यान्वित आणि प्रभावी होता, तेव्हा भारत सरकारने 'दिनांक १४. ११. २०१८ रोजी मुदतवाढ दिली. नियंत्रण आदेशात करण्यात आलेल्या सुधारणा उद्योजकांच्या फायद्यासाठी असल्याने, मुदतवाढीच्या तारखेला अस्तित्वात असलेला नियंत्रण आदेश लागू होईल. अशा खंडाच्या संदर्भात अपीलकर्त्याला 50 लाख रुपयांची अतिरिक्त बँक हमी सादर करण्यास

सांगण्यात आले होते. त्यामुळे केंद्र सरकारने वापरलेले अधिकार हे दिनांक १४. ११. २०१८ रोजी सुधारित केलेल्या वैधानिक नियंत्रण आदेशाच्या संदर्भात आहेत.

२७. सध्याच्या प्रकरणात, अपीलकर्ता हा उच्च न्यायालयासमोर रिट याचिकाकर्ता नव्हता. त्याऐवजी, ते राज्य आणि केंद्र सरकारने दिलेल्या परवानग्यांचे समर्थन करत होते. साखर कारखाना उभारण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मोठ्या गुंतवणुकीसह पुढे जाणे आणि नंतर दाव्याच्या निकालानुसार परिणाम भोगणे हे अपीलकर्त्यासाठी विवेकपूर्ण नव्हते. प्रलंबित दाव्यांमुळे अपीलकर्त्याने कारखाना उभा न करण्याचा आणि उत्पादन सुरू करण्याचा सुरक्षित पर्याय निवडला. अपीलकर्त्याने वापरलेला हा वाजवी आणि सावधगिरीचा पर्याय होता. नदीच्या ५०० मीटरच्या आत कोणताही विकास होऊ शकत नाही, ज्यामुळे स्थान बदलणे आवश्यक होते, या अटीवर रिट याचिका निकाली काढण्यात आली तेव्हा लोकहितार्थ किंवा प्रतिस्पर्धी साखर कारखान्याने सुरू केलेला दावा अपीलकर्त्याच्या विरोधात वापरला जाऊ शकत नाही. सध्याचा साखर कारखाना आणि नवीन कारखाना यांच्यातील अंतर २५ किलोमीटरपर्यंत वाढवण्यासाठी राज्याने ०३. ११. २०११ रोजीच्या नियंत्रण आदेशात सुधारणा केली असली तरी हवाई अंतर प्रमाणपत्र आव्हानासाठी खुले नसल्याचे स्पष्टपणे घोषित करण्यात आले होते. जरी राज्याने नियंत्रण आदेशात आधीच सुधारणा केली असली, तरी केंद्र सरकारने मान्यता दिलेल्या आय. ई. एम. च्या तारखेपर्यंत हवाई अंतर लागू राहील, असे उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की खटल्याच्या पहिल्या फेरीत उच्च न्यायालयाने दिलेल्या आदेशाला कोणतेही आव्हान नाही. त्यामुळे, याचिकेच्या दुसऱ्या फेरीत सुधारित अंतराचे नियम लागू होतील असे मानणे उच्च न्यायालयाच्यादेखील अधिकारक्षेत्रात नव्हते.

२८. आणखी पुढे, राज्य सरकारने दिनांक ०२. ०१. २०१८ रोजी मुदतवाढ देण्याची शिफारस करताना, सध्याच्या साखर कारखाना आणि प्रस्तावित नवीन साखर कारखाना यांच्यातील हवाई

अंतर २५ किलोमीटरपेक्षा कमी होते, आणि योग्य कारणास्तव, यावर आक्षेप घेतला नाही. दिनांक ०८. ०९. २०१० रोजी मान्य केलेल्या आय. ई. एम. मध्ये दिलेल्या अटी केवळ लागू होतील, ज्यास केंद्र सरकारने १४. ०८. २०१८ रोजी मुदतवाढ दिली होती. **साउथ ईस्टर्न कोलफील्ड्स लिमिटेड** प्रकरणामध्ये जारी केलेल्या आदेशानुसार अपीलकर्त्याचे प्रत्यास्थापन करावे लागेल, ज्या दिवशी अपीलकर्त्याने नव्हे तर इतर व्यक्तींनी याचिका दाखल करण्यात आली होती, त्या दिवशी विरोधी पक्षांच्या सांगण्यावरून दावा अपीलकर्त्यांविरुद्ध वापरला जाऊ शकत नाही, विशेषतः जेव्हा ते दाव्याच्या पहिल्या फेरीत मोठ्या प्रमाणात अयशस्वी झाले असतील.

२९. सक्षम प्राधिकरणाला "अनपेक्षित परिस्थितीमुळे" मुदतवाढ देण्यास सक्षम करण्याच्या दृष्टीने नियंत्रण आदेशाच्या भाषेत वारंवार सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. दिनांक १२. ०८. २०१८ रोजी सुधारित केलेल्या नियंत्रण आदेशात संबंधित व्यक्तीच्या नियंत्रणाबाहेरच्या एकापेक्षा जास्त अनपेक्षित परिस्थितीचा विचार केला आहे. जमिनीचा वापर, पर्यावरण किंवा "अशा इतर कारणांमुळे" संबंधित कोणत्याही न्यायालयीन प्रकरणामुळे विलंब होत असल्यास आय. ई. एम. ची वैधता वाढवण्याचे अधिकारही हे सक्षम प्राधिकरणाला देते. खंड ६ सी चा उपखंड (सी) सक्षम प्राधिकरणाला बँक हमी देण्याच्या अधीन राहून एका वेळी एका वर्षापेक्षा जास्त नसणाऱ्या कालावधीसाठी आणखी मुदतवाढ देण्याचा अधिकार देतो. त्यामुळे अशा सुधारित नियंत्रण आदेशाचे उद्दिष्ट आणि हेतू असा आहे की साखर कारखान्याने न्यायालयीन प्रकरणांमध्ये घालवलेला कालावधी वगळून उत्पादन सुरू करावे. जरी अपीलकर्ता मंजूर केलेल्या आय. ई. एम. चा बचावकर्ता असला आणि खटल्याच्या पहिल्या फेरीत स्थगिती नव्हती, परंतु मंजूर केलेली मुदतवाढ "अशा इतर कारणांच्या" श्रेणीत येईल. **साउथ ईस्टर्न कोलफील्ड्स लिमिटेडमधील** या न्यायालयाचा निर्णय असा आहे की न्यायालयाच्या कृतीमुळे कोणालाही त्रास होणार नाही, ज्यात न्यायालय कोणत्याही कायदेशीर कार्यवाहीत मत देऊ शकेल अशा सर्व कृत्यांचा समावेश आहे, परंतु तथ्ये आणि

कायद्याची योग्य माहिती दिली गेली असती तर न्यायालयाने तसे केले नसते. हवाई अंतराच्या प्रमाणपत्राला आव्हान देणाऱ्या दाव्यांच्या पहिल्या फेरीत, रिट याचिकाकर्ते अशा आव्हानात अपयशी ठरले आहेत परंतु उच्च न्यायालयाने योग्यरित्या हस्तक्षेप केला की अपीलकर्त्याने क्षेत्रातील प्रदूषणविरोधी कायदे आणि पर्यावरण आणि पर्यावरणाच्या संवर्धनाशी संबंधित कायद्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे. अशा आदेशामुळे गोदावरी मराठवाडा सिंचन विकास महामंडळाने ना हरकत प्रमाणपत्र नाकारल्याच्या पार्श्वभूमीवर अपीलकर्त्याने वेगळा पर्याय शोधला.त्यामुळे, २०१०-२०१४ या वर्षांसाठी प्रकरणात घालवलेला कालावधी सक्षम प्राधिकरणाने योग्यरित्या वगळला आहे.

३०. विचार करण्यासारखा आणखी एक प्रश्न उद्भवतो तो म्हणजे राज्य सरकारच्या शिफारशीवर आधारित केंद्र सरकारचा निर्णय इतका मनमानी, अतार्किक, अन्यायकारक आहे का ज्यामुळे रिट अधिकारक्षेत्रातील न्यायिक पुनरावलोकनाच्या अधिकाराच्या वापरात हस्तक्षेप करणे आवश्यक आहे. उच्च न्यायालयाने हा आदेश केवळ अशा कारणास्तव रद्द केला नाही, तर अपीलकर्त्याने निर्धारित वेळेत आय. ई. एम. (इंडस्ट्रियल इंटरप्रिनर मेमोरेंडम) ची अंमलबजावणी केली नाही या कारणासाठीही तो रद्द केला आहे. **टाटा सेल्युलर विरुद्ध भारतीय संघराज्य [(1994) 6 SSC 651]** या प्रकरणात न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निर्णय दिला आहेः

> “७०. न्यायालयीन पुनरावलोकनाची तत्त्वे मनमानी किंवा पक्षपातीपणा रोखण्यासाठी सरकारी संस्थांद्वारे संविदाविषयक अधिकारांच्या वापरास लागू होतील हे नाकारता येत नाही. तथापि, हे स्पष्टपणे नमूद करणे आवश्यक आहे की न्यायिक पुनरावलोकनाच्या त्या अधिकाराच्या वापरात अंतर्निहित मर्यादा आहेत. सरकार हे राज्याच्या वित्तव्यवस्थेचे संरक्षक असते. यामुळे राज्याच्या आर्थिक हिताचे रक्षण करणे अपेक्षित आहे. सर्वात कमी किंवा इतर कोणतीही निविदा नाकारण्याचा अधिकार सरकारला नेहमीच उपलब्ध असतो. परंतु, निविदा स्वीकारताना किंवा नाकारताना राज्यघटनेच्या कलम १४ मध्ये नमूद केलेली तत्त्वे लक्षात ठेवली पाहिजेत. जर सरकारने सर्वोत्तम व्यक्ती किंवा सर्वोत्तम अंदाजित रक्कम मिळवण्याचा प्रयत्न केला तर कलम १४ चे उल्लंघन होण्याचा प्रश्नच उद्भवू शकत नाही.निवडीचा अधिकार हा मनमानी अधिकार मानला जाऊ शकत नाही.अर्थात, जर या अधिकाराचा वापर कोणत्याही संपार्श्विक हेतूसाठी केला गेला तर त्या अधिकाराचा वापर रद्द केला जाईल.

७७. कायदेशीरतेच्या प्रश्नापुरतेच मर्यादित राहणे हे न्यायालयाचे कर्तव्य आहे. त्यांचा संबंध खालील प्रमाणे असावा :

१. निर्णय घेणाऱ्या प्राधिकरणाने आपल्या अधिकारांचा भंग केला आहे का?

२. कायद्याची चूक केली आहे का?

३. नैसर्गिक न्यायाच्या नियमांचे उल्लंघन केले,

४. कोणतेही न्यायाधिकरण पोहोचू शकले नसते असा निर्णय घेतला किंवा,

५. आपल्या अधिकारांचा गैरवापर केला.

त्यामुळे एखादे विशिष्ट धोरण किंवा त्या धोरणाच्या पूर्ततेसाठी घेतलेला विशिष्ट निर्णय योग्य आहे की नाही हे ठरवणे हे न्यायालयाचे काम नाही.हे केवळ ज्या पद्धतीने निर्णय घेतले गेले आहेत त्याच्याशी संबंधित आहे.न्याय्यपणे वागण्याच्या कर्तव्याची व्याप्ती प्रत्येक प्रकरणानुसार बदलेल.थोडक्यात सांगायचे तर, ज्या आधारांवर प्रशासकीय कारवाई न्यायालयीन पुनरावलोकनाद्वारे नियंत्रित केली जाऊ शकते ती खालीलप्रमाणे वर्गीकृत केली जाऊ शकतातः

(१) अवैधताः याचा अर्थ निर्णय घेणाऱ्या व्यक्तीने त्याच्या निर्णय घेण्याच्या अधिकाराचे नियमन करणारा कायदा योग्यरित्या समजून घेतला पाहिजे आणि त्याची अंमलबजावणी केली पाहिजे.

(२) अविवेकीपणा, म्हणजे वेन्सबरी तत्वातील गैरवाजवीपणा.

(३) क्रियात्मक अनियमितता.

वरील केवळ व्यापक आधार आहेत परंतु कालांतराने आणखी आधार जोडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.खरे तर, आर. वि. सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर द होम डिपार्टमेंट, एक्स ब्रिंड [(१९९१) १ एसी ६९६] मध्ये लॉर्ड डिप्लॉक हे विशेषतः एका सुधारणेचा संदर्भ देतात ते म्हणजे कृतीच्या कायदेशीरतेच्या तत्त्वाची संभाव्य मान्यता.

या सर्व प्रकरणांमध्ये स्वीकारली जाणारी चाचणी अशी आहे की न्यायालयाने, "काहीतरी चुकीचे झाले आहे का याचा विचार केला पाहिजे ज्यासाठी त्याच्या हस्तक्षेपाची आवश्यकता आहे".

९४. वरील गोष्टींमधून गृहीत धरता येणारी तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेतः

(१) आधुनिक कल हे प्रशासकीय कारवाईतील न्यायालयीन निर्बंधांकडे निर्देश करतात.

(२) न्यायालय हे अपील न्यायालय म्हणून कार्य करत नाही, तर निर्णय घेण्याच्या पद्धतीचा केवळ आढावा घेते.

(३) प्रशासकीय निर्णय दुरुस्त करण्यात न्यायालय हस्तक्षेप करत नाही. जर प्रशासकीय निर्णयाच्या पुनरावलोकनास परवानगी दिली गेली तर आवश्यक त्या गुणवत्ते शिवाय ते स्वतःचा निर्णय बदलतील जो चुकीचा असू शकतो.

(४) निविदा मागविण्याच्या अटी न्यायालयीन छाननीसाठी खुल्या असू शकत नाहीत कारण निविदा मागवणे हे कराराच्या क्षेत्रात आहे. साधारणपणे बोलायचे झाल्यास, निविदा स्वीकारण्याचा किंवा कंत्राट देण्याचा निर्णय अनेक स्तरांद्वारे वाटाघाटीच्या प्रक्रियेद्वारे घेतला जातो. बरेचदा, असे निर्णय तज्ज्ञांकडून गुणात्मकरीत्या घेतले जातात.

(५) सरकारला कंत्राट स्वीकारण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे. दुस-या शब्दात सांगायचे तर, प्रशासकीय क्षेत्रात किंवा अर्ध-प्रशासकीय क्षेत्रामध्ये कार्यरत असलेल्या प्रशासकीय मंडळाच्या अनुषांगिकतेमध्ये सुसंवाद असणे आवश्यक आहे. तथापि, निर्णयाची केवळ वाजवीपणाच्या वेन्सबरी तत्त्वाच्या (त्याच्या इतर तथ्यांसह) वापर करून चाचणी केली जावी असे नाही तर ते मनमानीपणापासून मुक्त असणे आवश्यक आहे ज्यावर पूर्वाग्रहाचा परिणाम होणार नाही किंवा त्यांचे कृत्य हे दुष्ट हेतूने ग्रासलेले असता कामा नये.

(६) निर्णय रद्द केल्यास प्रशासनावर मोठा प्रशासकीय भार पडू शकतो आणि त्यामुळे वाढीव आणि अंदाजपत्रकात समाविष्ट नसलेला खर्च होऊ शकतो.

या तत्त्वांच्या आधारे आम्ही या प्रकरणातील तथ्ये तपासू कारण ते आम्हाला योग्य तत्त्वे असल्याचे वाटतात. "

३१. केंद्र सरकारचा निर्णय इतका मनमानी, अतार्किक किंवा अन्यायकारक आहे असा उच्च न्यायालयाचा कोणताही निष्कर्ष नसताना, आम्हाला असे आढळले आहे की उच्च न्यायालय हे लक्षात घेऊन गंभीरपणे चुकलेले आहे की याचिकेच्या पहिल्या फेरीत रिट याचिका प्रलंबित असताना आय. ई. एम.(इंडस्ट्रियल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम) ची अंमलबजावणी न करण्यात अपीलकर्त्याने दुर्लक्ष केले होते.

३२. हवाई अंतर प्रमाणपत्र जारी होण्यापूर्वीच प्रकरणांची दुसरी फेरी सुरू झाली. अपीलकर्ता पुन्हा आई ईएम(इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) जारी करण्याचा बचावकर्ता होता. त्यात उच्च न्यायालयाला असे आढळून आले की, महाराष्ट्र राज्याने २५ किलोमीटरच्या परिघात कोणताही साखर कारखाना उभारला जाणार नाही, असा विचार करून केलेली दुरुस्ती लागू होईल, जरी राज्याच्या दिनांक ०२/११/२०१८ रोजीच्या संप्रेषणात ते प्रकथन किंवा त्यावर आक्षेप नसला तरी. आणखी पुढे, नियंत्रण आदेशाची योजना असे दर्शविते की एकदा आय. ई. एम.(इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) मंजूर झाल्यानंतर, आय. ई. एम..(इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) जारी करण्याची

तारीख लक्षात घेऊन कालमर्यादा निश्चित करावी लागते. त्यामुळे पुढील दुरुस्ती हि त्या नवीन साखर कारखान्याच्या संदर्भात लागू होईल, ज्यांची स्थापना प्रस्तावित आहे. हे मान्य केले जाते की, २०१० पासून या न्यायालयासमोरील अपीलाच्या सुनावणीपर्यंतच्या कालावधीत, तालुका नेवासा आणि शेवगाव परिसरात इतर कोणत्याही उद्योजकाने आईई एम (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) साठी अर्ज केलेला नाही.संबंधित भागात साखर कारखाना उभारण्यासाठी इतर कोणत्याही उद्योजकाने आय.ई.एम.(इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम)साठी अर्ज केलेला नसल्यामुळे, राज्य सरकारने सुधारित केलेले निकष लागू करावेत असा युक्तिवाद करणे प्रस्तूत साखर कारखान्यासाठी खुले राहू शकत नाही. आईएमई (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) जारी केल्याच्या तारखेपासून कालमर्यादा निश्चित करते आणि नियंत्रण आदेशातील त्यानंतरच्या दुरुस्तीमुळे आधीपासून जारी केलेल्या आईएमई (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम)साठी कोणताही अर्ज असणार नाही.

३३. श्री. चिदंबरम, विद्यमान साखर कारखान्याची बाजू मांडणारे विद्वान ज्येष्ठ वकील हे ***ओजस इंडस्ट्रीज (प्रा) लि.*** मध्ये दिलेल्या या न्यायालयाच्या निकालावर भर देऊन असे निवेदन केले आहे कि, ऊसाची उपलब्धता आणि गाळप क्षमतेच्या संदर्भात तफावतीची संकल्पना ही सध्याच्या आणि नवीन कारखान्यांबाबत अत्यंत महत्वाचे आहे आहे.

३४. या संदर्भित प्रकरणात, हे न्यायालय उत्तर प्रदेश राज्यातील अनेक साखर कारखान्यांनी दाखल केलेल्या याचिकेवर विचार करत होते.स्पर्धा रोखण्यासाठी आईईएम (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) मध्ये वाढ करणे हे वादाचे कारण होते. अपीलकर्त्याने बैसागापूर गाव, जि. लखीमपूर येथे साखर कारखाना उभारण्यासाठी दाखल केलेल्या आईईएम (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) ला दिनांक १३/०५/२००४ रोजी मान्यता देण्यात आली, तर या याचिकेतील प्रतिवादीने सैदपूर गाव, खुर्द, जि. लखीमपूर येथे साखर कारखाना उभारण्यासाठी दिनांक १७/०५/२००४ रोजी आईईएम (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) दाखल केली, जे अपीलकर्त्याच्या प्रस्तावित साखर

कारखान्यापासून ७. २ किलोमीटर अंतरावर होते. भारत सरकारने ३०/०६/२००५ रोजी अपीलकर्त्याने दाखल केलेल्या आईईएम (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) ला मान्यता दिली होती, तर प्रतिवादीने दाखल केलेल्या आईईएम (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) मान्यता दिली नव्हती. प्रतिवादींनी अपीलकर्त्याच्या बाजूने मंजूर झालेल्या आईईएम (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) ला आणि खंबरखेडा गावात साखर कारखाना उभारण्यासाठी मेसर्स बजाज हिंदुस्तान लिमिटेडच्या बाजूने मंजूर झालेल्या आणखी एका आईईएम (इंडस्ट्रियल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम) ला आव्हान देणारी रिट याचिका दाखल केली. त्यामध्ये या न्यायालयाने पुढीलप्रमाणे मत मांडले की,

> "३०. ऊस (नियंत्रण) (दुरुस्ती) आदेश, २००६ मध्ये ऊस (नियंत्रण) आदेश, १९६६ च्या कलम ६ मध्ये खंड ६-क ते ६-ङ समाविष्ट केले आहे. त्यामध्ये 'अंतर' ही संकल्पना कायम ठेवली आहे.'अंतर' ही संकल्पना आर्थिक कारणांसाठी कायम ठेवावी लागेल.ही संकल्पना मागणी आणि पुरवठ्यावर आधारित आहे.ही संकल्पना कायम ठेवावी लागेल कारण ऊस ही साधनसंपत्ती मर्यादित आहे.ऊस हा अमर्यादित स्त्रोत नाही."अंतर म्हणजे शेतकऱ्याने साखर कारखान्यास उपलब्ध प्रमाणात ऊस पुरवणे.दुसरीकडे, १ कोटी रुपयांची बँक हमी दाखल करणे हा केवळ प्रामाणिकपणाचा पुरावा आहे. साखर कारखाना उभारण्यात खरोखर रस असलेल्या उद्योजकाला १ कोटी रुपयांची बँक हमी देऊन आपला प्रामाणिकपणा/सत्यता सिद्ध करावा लागतो.पुढे, बँक हमी देणे हा देखील एक पुरावा आहे की व्यावसायिकाकडे साखर कारखाना उभारण्याची आर्थिक क्षमता आहे हे सिद्ध होते .त्यामुळे बँक हमी देण्याचा अंतराच्या प्रमाणपत्राशी काहीही संबंध नाही.
>
> ३४. या मुद्द्यावर निष्कर्ष काढण्यापूर्वी आपण पुन्हा सांगू शकतो की साधनसंपत्ती वाढवणे आणि कारखान्या द्वारे साधनसंपत्तीचा वापर करणे हे अंतराच्या स्थितीपेक्षा वेगळे आहे. 'अंतर' ही संकल्पना 'कारखान्याची स्थापना' या संकल्पनेपेक्षा वेगळी आहे, या अर्थाने की कारखान्याची स्थापना ही उद्योजकाशी संबंधित आहे, तर 'अंतर' ही संकल्पना एक आर्थिक संकल्पना आहे जी सरकारने विचारात घेतली पाहिजे कारण शासनास आर्थिक धोरणे आखावी लागतात आणि ज्यासाठी मागणी आणि पुरवठा यासारख्या घटकांचा विचार करावा लागतो. "

३५. या न्यायालयाने कुंबी गावातील मेसर्स बलरामपूर चिनी मिल्स लि.ने दाखल केलेल्या आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटर्प्रिनर मेमोरेंडम] ला मान्यता दिली, जिथे त्यांनी त्याच्या कारखान्यासाठी

रु. २१३ कोटींची गुंतवणूक केली होती. या साखर कारखान्याने गुलेरिया गाव येथेही १५२ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली होती . या न्यायालयाने खालील निरीक्षणे नोंदविली होतीः

> “३७. कुंभी आणि गुलेरिया येथील दोन प्रकल्पांपैकी बलरामपूर येथील कुंभी या ठिकाणी त्याच्या कारखान्यासाठी (गिरणी) परवानगी दिली जाऊ शकते, असे आमचे मत आहे. आमच्या प्रस्तूत निकालात आम्ही असे मत मांडले आहे की ऊस (नियंत्रण) (सुधारणा) आदेश, २००६ च्या पूर्वलक्षी प्रभावाने कार्य करते. आम्ही असेही मत घेतले आहे की २००६ चा आदेश लागू करताना आधीच्या आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम]-धारकाने प्रभावी पावले उचलत असताना निर्दिष्ट कालावधीत त्यानंतरच्या आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम - धारकांवर प्रतिबंध असतील. त्याच वेळी, आम्हाला आढळले आहे की कुंभीच्या बाबतीत बलरामपूरमधे भरीव गुंतवणूक केली आहे.औध यांच्या प्रस्तावित केलेल्या कारखान्यांपेक्षा त्यांचे संकल्पन अधिक चांगले आहे. शिवाय, ऊस पेरणीचा हंगाम १५/०५/२००७ रोजी संपतो, ऊस उत्पादकांना त्रास व्हावा अशी आमची इच्छा नाही. त्यामुळे आम्ही केवळ कुंभी येथील कारखान्यास परवानगी देतो. आय.ए. क्रमांक २/२००७ संपूर्ण करण्यात आला आहे. तथापि, गुलेरिया प्रकल्प वर दर्शविल्याप्रमाणे या निर्णयात नमूद केलेल्या तत्त्वांनुसार नियंत्रित केला जाईल.”

३६. आम्हाला असे निदर्शनात आले आहे की, हा निकाल केवळ नियंत्रण आदेश पूर्वलक्षी प्रभावाचे आहेत की नाही या प्रश्नाचे परीक्षण करण्यासाठी संबंधित आहे.बलरामपूर चिनी मिल्सला परवानगी देताना अंतराबद्दलचा निष्कर्ष त्या प्रकरणाच्या तथ्यांमध्ये आहे.प्रस्तूत अपीलमध्ये, २०१० मध्ये आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] लामान्यता मिळाल्यानंतर, विद्यमान साखर कारखान्याला गाळप क्षमता वाढविण्याची परवानगी वगळता इतर कोणत्याही उद्योजकाने प्रश्नांकित असलेल्या भागात आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] मागणी केली नव्हती किंवा त्याला परवानगी दिली नव्हती.

३७. उपरोक्त निकालात नमूद केलेली तत्त्वे लक्षात घेता, नियंत्रण आदेश 'अ' मध्ये त्यानंतर केलेल्या सुधारणांचाही पूर्वलक्षी प्रभाव म्हणून अभ्यास केला जाईल, कारण त्या प्रथमतः कोणतेही अधिकार प्रदान करत नाहीत.

या न्यायालयाने अधांतरी असल्याचे आढळून आलेल्या प्रसिद्धी पत्रकच्या जागी दिनांक १०/१२/२००६रोजीच्या दुरुस्तीद्वारे कलम ६-क ते ६-ङ समाविष्ट करण्यात आले होते. २४/८/२०१६ आणि १२/१०/२०१८ रोजी व त्यानंतरच्या सुधारणा ह्या देखील केंद्र सरकारने यापूर्वी जारी केलेल्या प्रसिद्धी पत्रकांच्या बदल्यात प्रक्रियात्मक पैलूंशी संबंधित आणि स्पष्टीकरणात्मक स्वरूपाच्या सुधारणा म्हणून पूर्वलक्षी असतील. जेव्हा आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] धारक अपरिहार्य कारणांमुळे प्रभावी पावले उचलू शकत नाही अशा परिस्थितीत दक्षता घेण्यासाठी अशा सुधारणा आवश्यक होत्या.

३८. ***बाबाजी कोंडाजी गरड वि. नाशिक मर्चंट्स को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड, नाशिक आणि इतर ९[(१९८४) २ SCC ५०] आणि धनंजय रेड्डी वि. कर्नाटक राज्य १०[(२००१) ४ SCC ९]*** मध्ये नमूद केलेल्या निकालावर भर देऊन असा युक्तिवाद करण्यात आला की, जेथे कायद्याने एखादी गोष्ट करण्यासाठी प्रक्रिया विहित केली आहे, तेथे कोणतेही परस्परविरोधी संकेत नसल्यास ते त्यानुसार केले पाहिजे. अपीलकर्त्याला भेडसावणारी अनपेक्षित परिस्थिती लक्षात घेऊन राज्य सरकारच्या शिफारशीवरून केंद्र सरकारने मुदतवाढ दिली असल्याने हे निर्णय प्रस्तूत प्रकरणातील तथ्यांना लागू होत नाहीत.

३९. असा युक्तिवाद करण्यात आला आहे की, आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] ची वैधता अनुक्रमे १५/११/२०१८,१२/०४/२०१९, ९/०५/२०१९, १७/१०/२०१९ आणि १८/०२/२०२१ रोजी वाढवण्यात आली होती. आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] च्या अशा वारंवार होणाऱ्या मुदतवाढीवरून असे दिसून येते की मुदतवाढ मागण्यासाठी पूर्व-आवश्यक अटींची पूर्तता न करता मागणीनुसार मुदतवाढ देण्यात आली होती.अशा युक्तिवादांमध्ये आम्हाला कोणतेही गुण आढळत नाहीत.उच्च न्यायालयासमोर प्रकरणाची दुसरी फेरी प्रलंबित असताना मुदतवाढ देण्यात

आली होती, ज्यामुळे अपीलकर्ता प्रभावी पावले उचलू शकला नाही. पुढील सारणीबद्ध तक्ता मुदतवाढीची तारीख आणि मुदतवाढीचा कालावधी दर्शवतो .

अनुक्रमांक	केंद्र सरकारचे पत्र/मुदतवाढीची तारीख	मुदतवाढ वाढविलेली तारीख
१	१५/११/२०१८	०७/०९/२०१७
२	१२/०४/२०१९	०७/०९/२०१८
३	०९/०५/२०१९	०७/०९/२०१८
४	१७/१०/२०१९	०७/०९/२०१८
५	१८/०२/२०२१	०७/०९/२०१८

४०. वरील तक्त्याच्या अवलोकनाने असे दिसून येते की १५/११/२०१८ आणि १२/०४/२०१९ रोजी दिलेली मुदतवाढ ही त्या कालावधीसाठी होती जी आधीच कालबाह्य झाली होती. ०९/०५/२०१९ रोजी दिलेली मुदतवाढ केवळ ०७/०९/२०१९ म्हणजे चार महिन्यांपेक्षा कमी काळापर्यंत वैध होती. हे प्रकरण उच्च न्यायालयात प्रलंबित असताना आणि रिट याचिकांच्या निकालाच्या अधीन असताना सर्व मुदतवाढ मंजूर करण्यात आल्या होत्या. त्यामुळे आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] ला वारंवार मुदतवाढ देण्याबाबतचे आक्षेप फारसे महत्त्वाचे नाहीत.

४१. त्यामुळे, आम्हाला असे आढळून आले आहे की मुदतवाढ देण्याचा सक्षम प्राधिकरणाचा निर्णय हा त्याला प्रदान केलेल्या अधिकारांचा योग्य वापर आहे आणि तो बेकायदेशीर, अतार्किक किंवा प्रक्रियात्मक अयोग्यतेने ग्रस्त असल्याचे म्हटले जाऊ शकत नाही. त्यानुसार, प्रश्न क्रमांक (१), (२) आणि (३) याच्या संदर्भात, आम्हाला असे आढळून आले आहे की उच्च न्यायालयाने नोंदवलेले निष्कर्ष कायद्याने टिकू शकत नाहीत.

४२. अपीलकर्त्याच्या वतीने उपस्थित विद्वान वकिलांनी असा युक्तिवाद केला की कलम ६-ग असे स्पष्ट करते की, जर आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] अंतर्गत निर्धारित केलेल्या कालमर्यादेत पावले उचलली गेली नाहीत, तर ती मान्यता रद्द केली जाईल आणि निष्पादनाची हमी जप्त केली जाईल. तथापि, संबंधित व्यक्तीला सुनावणीसाठीची वाजवी संधी दिल्यानंतर निष्पादनाची हमी जप्त केली जाऊ शकते. त्यामुळे, खंड- क मधील 'होईल' या शब्दाच्या वापरामुळे जरी तरतूद अनिवार्य होत नसली तरी कालमर्यादेचे पालन करण्यात अयशस्वी झाल्यास सक्षम प्राधिकरणाला बँक हमी जप्त करण्यास सक्षम करते.

४३. रिट याचिकांच्या दुसऱ्या फेरीत अपीलकर्त्याने बांधकाम सुरू केले असल्याबद्दल विद्यमान साखर कारखान्याद्वारे आक्षेप नोंदवले होते. उभारलेल्या कोणत्याही बांधकामामध्ये कोणताही समन्याय पाळला गेल्या नसल्याने अशा बांधकामावर स्थगिती घालण्यात आली होती. पहिल्या फेरीतील दाव्यात साखर कारखाना सुरू न करण्याबाबत किंवा बांधकाम वाढवण्याबाबत अपीलकर्त्याकडे जी कारणे आहेत ती दुसऱ्या फेरीतही अतिशय योग्य असल्याचे दिसून येते दुसऱ्या फेरीत दाखल केलेल्या रिट याचिकांच्या अधीन राहून आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] मध्ये मुदतवाढ देण्यात आली.त्यामुळे, बांधकामावर घेतलेले आक्षेप आणि उच्च न्यायालयाने अपीलकर्त्याला कोणत्याही समन्यायाचा दावा करण्याचा अधिकार नसल्याचा आदेश पारित केल्याने, अपीलकर्त्याने बांधकाम सुरू न ठेवण्याचा आणि कारखाना उभारण्याचा वाजवी आणि विवेकपूर्ण निर्णय घेतला.

४४. विद्यमान साखर कारखान्याद्वारे असा युक्तिवाद केला होता की, अपीलकर्ता कारखाना उभारण्यात आणि व्यावसायिक उत्पादन सुरू करण्यात अपयशी ठरल्यामुळे आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] संपुष्टात आला आहे. तथापि, आम्ही अशा अर्थाशी सहमत होऊ शकत नाही. जरी दिनांक १०/११/२००६ तसेच २४/०८/२०१६ आणि १२/०८/२०१८ रोजी लागू

असलेला खंड ६-ग हा आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] संपुष्टात येईल आणि निष्पादनाची हमी जप्त केली जाईल, असे स्पष्ट करत असला तरी, सुनावणीची वाजवी संधी उपलब्ध करून दिल्यानंतर खंड ६-घ च्या संदर्भात निष्पादनाची हमी जप्त केली जाईल. आम्हाला असे आढळले आहे की दोन अटी पूर्ण कराव्या लागतील-(१) प्रकल्प उभारण्यात आणि उत्पादन सुरू करण्यात अपयश आणि नंतर (२) निष्पादनाची हमी जप्त करणे. पहिल्याचे समाधान झाल्याशिवाय दुसरे उद्भवणार नाही आणि नियंत्रण आदेशाच्या खंड ६-घ नुसार वैयक्तिक सुनावणीच्या संधीचे पालन केल्याशिवाय दुसरे पाऊल उचलले जाऊ शकत नाही. जोपर्यंत निष्पादनाची हमी जप्त केली जात नाही, तोपर्यंत आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] रद्द होत नाही. अशा प्रकारे, जोपर्यंत आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] रद्द करण्याचे आवश्यक परिणाम हाती घेतले जात नाहीत, तोपर्यंत आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] आपोआप रद्द होऊ शकत नाही. त्यानंतरच्या सुधारित नियंत्रण आदेशांमध्येही हेच स्पष्ट केले आहे. अपीलकर्त्याने १ कोटी रुपयांची निष्पादनाची हमी दिली होती. तथापि, राज्य सरकारने किंवा केंद्र सरकारने अशी निष्पादनाची हमी जप्त करण्यासाठी कोणतीही पावले उचलली नाहीत तसेच कारणे दाखवा नोटीस देखील जारी केली गेली नव्हती. अशा प्रकारे, आईईएम [इंडस्ट्रिअल एंटरप्रिनर मेमोरेंडम] केवळ कालबाह्य झाल्यामुळे आपोआप रद्द झाल्याचे मानले जाईल असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकत नाही.

४५. उपलब्ध ऊस आणि त्या भागातील साखर कारखान्यांच्या गाळप क्षमतेची माहिती देण्यासाठी राज्य सरकारने प्रतिज्ञापत्र दाखल केले होते.त्यात नमूद करण्यात आले आहे की, मागील पाच गळीत हंगामात चार साखर कारखान्यांनी म्हणजे विद्यमान साखर कारखाना आणि इतर तीन कारखान्यांनी नेवासा आणि शेवगाव तालुक्यातून उपलब्ध असलेल्या संपूर्ण ऊसाचे गाळप केले आणि शेजारील औरंगाबाद, जालना आणि बीड जिल्ह्यांमधील ऊसाचे गाळप केले. त्यात असेही नमूद करण्यात आले आहे कि, २०१५६-१७ आणि २०१९-२० या वर्षांमध्ये उपलब्ध उसापेक्षा गाळप

कमी झाल्याने उसाचा वापर चाऱ्यासाठी करण्यात आला होता. नेवासा व शेवगाव तालुके अवर्षणप्रवण असून चार साखर कारखान्यांच्या गाळप क्षमतेबाबत उसाची टंचाई असल्याचे निवेदन करण्यात आले. त्यात असेही नमूद करण्यात आले आहे की, १९९७ सालापासून महाराष्ट्रात ऊस क्षेत्रावरील (क्षेत्रिय निर्बंध) हटवले गेल्यामुळे ऊस उत्पादकांना त्यांच्या आवडीनुसार कोणत्याही साखर कारखान्यांना ऊस देण्याचे स्वातंत्र्य आहे. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेता, केवळ आर्थिक हित डोळ्यांसमोर ठेवलेल्या प्रतिस्पर्ध्याच्या विरोधाच्या आधारावर अपीलकर्त्याला साखर कारखान्याच्या स्थापनेचा लाभ नाकारता येणार नाही. स्पर्धेच्या बाबतीत, ग्राहक (शेतकरी) हा लाभार्थी असतो.प्रस्तूत प्रकरणात शेतकऱ्यांना स्पर्धेचा लाभ मिळत नाही ज्यामुळे त्यांना वेळेवर मोबदला मिळू शकेल आणि चांगल्या सेवा मिळू शकतील.वरील वस्तुस्थिती लक्षात घेता, प्रतिस्पर्ध्यांनी दाखल केलेल्या रिट याचिकेला परवानगी देणारा उच्च न्यायालयाचा आदेश पूर्णपणे अन्यायकारक आणि गैररास्त आहे आणि तो बाजूला साऱण्यास पात्र आहे.

४६. अपीलकर्त्याने साखर कारखाना उभारण्यास पाठिंबा देणाऱ्या परिसरातील शेतकऱ्यांच्या वतीने एक अंतर्वादिक अर्ज [आय.ए.] दाखल करण्यात आल्याचे नमूद केले आहे. अशा अंतर्वादिक अर्जावर लक्ष केंद्रित करण्याची गरज नाही हे सांगण्याशिवाय की, शेतकरी देखील या क्षेत्रातील स्पर्धेसाठी उत्सुक आहेत.

४७. आम्ही पुढे सांगू इच्छितो की, पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेचे तत्कालीन अध्यक्ष डॉ. सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली समितीने दिनांक ५/१०/२०१२ तारखेच्या अहवालात कार्यकारी सारांश या शीर्षकाखाली खालीलप्रमाणे अहवाल दिला तो खालील प्रमाणे :

> "२. उसाचे अत्यंत नाशवंत स्वरूप, ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची अल्प जमीन आणि साखरेची किंमत वाजवी पातळीवर ठेवण्याची गरज आणि सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) द्वारे उपलब्ध करून देण्याची गरज हे नियमन करण्याचे

चालक आहेत. साखर क्षेत्रात नियंत्रित केले जाणारे प्रमुख पैलू खालीलप्रमाणे आहेतः

(i) ऊस आरक्षण क्षेत्र आणि बंधपत्र -प्रत्येक नियुक्त कारखान्यास ऊस आरक्षण क्षेत्रातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांकडून खरेदी करणे बंधनकारक आहे आणि याउलट, शेतकऱ्यांना ऊस कारखान्यास विक्री करणे बंधनकारक आहे.नवीन कारखान्याच्या स्थापनेसाठी उद्योग विकास आणि नियमन कायद्यांतर्गत अननुज्ञप्ती नसतानाही क्षेत्राच्या आवश्यकतेचा (अंतराचा निकष) परिणाम म्हणून नवीन कारखान्यास संमती घेणे आवश्यक आहे.

(ii) ३. ऊस क्षेत्र आरक्षण आणि बंधपत्रामुळे कारखान्यास अत्यंत नाशवंत कच्च्या मालाचा किमान खात्रीशीर पुरवठा करणे आणि कारखान्यास किमान किंमतीत (एफ. आर. पी./एस. ए. पी.) खरेदी करण्यासाठी वचनबद्ध करणे असा दुहेरी उद्देश पूर्ण करण्याचा हेतू आहे. तथापि, या व्यवस्थेमुळे शेतकऱ्याची सौदा शक्ति कमी होऊ शकते, ज्यास उसाची थकबाकी असली तरीही कारखान्यास ऊस विकण्यास भाग पाडले जाते आणि अशा कारखान्यांचा वसुली दर कमी असल्यास शेतकऱ्याचे मानधन देखील कमी होते. विशेषत: जेव्हा ऊस आरक्षण क्षेत्रात ऊस उत्पादनाची कमतरता असते तेव्हा कारखाने देखील ऊसाचा पुरवठा वाढवण्याची लवचिकता गमावतात. शिवाय, या भागातील शेतकरी पुरवठा करत असलेल्या ऊसाच्या गुणवत्तेशी कारखाने जोडलेले असतात.

४. नवीन कारखाना उभारण्यासाठी किमान अंतराच्या निकषांमुळे सर्व कारखान्यांसाठी ऊसाची किमान उपलब्धता सुनिश्चित होणे अपेक्षित आहे. यामुळे बाजारात विषमता निर्माण होऊ शकते.मोठ्या क्षेत्रावरील आभासी मक्तेदारीमुळे कारखाने शेतकऱ्यांवर अधिकार गाजवू शकतात, विशेषत: जेथे जमीनीवर मालकी कमी आहे. असे निर्बंध प्रवेश/प्रारंभिच्या आणि पुढील गुंतवणुकीला प्रतिबंधीत करतात आणि ऊस खरेदीसाठीच्या तसेच कारखान्यांची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठीच्या स्पर्धेवर विपरित परिणाम करतात. त्यामुळे ते ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या किंवा साखर क्षेत्राच्या विकासाच्या हे हिताचे नाही आणि जेव्हा एखादे राज्य ऊस आरक्षण क्षेत्र आणि बंधपत्र काढून टाकते तेव्हा ते रद्दही केले जाऊ शकते."

४८. ऊस आरक्षण क्षेत्र आणि किमान अंतराच्या निकषांच्या संदर्भात, 'ऊस आरक्षण क्षेत्र आणि किमान अंतराचे निकष' हे प्रकरण क्रमांक २ मध्ये खालीलप्रमाणे नमूद करण्यात आले होतेः

" २.१ केंद्र सरकार विविध धोरणात्मक साधनांच्या माध्यमातून ऊस उत्पादक शेतकरी आणि साखर कारखान्यांच्या हिताचे रक्षण करत आहे. ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना उसाच्या किमान भावाची हमी दिली जाते, जी कारखान्यांद्वारे देय

असते. दुसरीकडे, दोन गिरण्यांमध्ये किमान अंतर राखले जावे आणि ऊस काढण्यासाठी प्रत्येक कारखान्यासाठी एक क्षेत्र राखून ठेवले जावे, अशी तरतूद करून साखर कारखान्यांना उसाचा नियमित पुरवठा करण्याचे आश्वासन देण्यात आले आहे.ऊस क्षेत्र आरक्षणाच्या विद्यमान प्रणालीमध्ये अंतर्भूत अपेक्षित आणि गिरण्यांमधील अंतराचे निकष खालीलप्रमाणे असू शकतातः

(i) कारखान्यांना पुरेसा ऊस पुरवठा सुनिश्चित करणे आणि ऊस खरेदीसाठीची गळेकापू स्पर्धा रोखणे;

(ii) हंगामाच्या शेवटी एकही ऊस गाळपाविना राहता कामा नये, तसेच राखीव क्षेत्रामधील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी पिकवलेल्या संपूर्ण ऊसाचे गाळप सुनिश्चित करणे; आणि

(iii) ऊस लागवडीची उत्पादकता वाढवणे जेणेकरून शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल आणि कारखान्यांसाठी ऊसाचा पुरवठा आणि साखरेची वसुली वाढेल.

xxx xxx xxx

२.५ ऊस क्षेत्राचे आरक्षण कायमस्वरूपी करावे असे सुचवणारे असा युक्तिवाद करतात की ही प्रणाली साखर कारखान्यांना त्यांच्या संबंधित भागात ऊस विकासाची कामे हाती घेण्यास मदत करते. उद्योगाचा हा युक्तिवाद काही निवडक भागांमध्ये खरा असू शकतो, परंतु देशातील ऊस उत्पादकतेचा कल पाहिल्यास तो चुकीचा दिसतो. ऊस उत्पादकता २०००-०१मध्ये ६८.५७ टन/हेक्टर होती आणि २०१०-११ मध्ये ती (६८.५९ टन/हेक्टर) जवळपास त्याच पातळीवर होती, त्यानंतर २०११-१२ मध्ये ती किंचित कमी होऊन ६८.०९ टन/हेक्टर झाली. अशा प्रकारे, संपूर्ण देशासाठी, ऊस क्षेत्र आरक्षणामुळे उत्पादकतेला चालना मिळालेली दिसत नाही.

२.७ ऊस क्षेत्र आरक्षण रद्द करण्याच्या बाजूने असलेले थोरात समिती (२००९) च्या मतांचा पुनरुच्चार करतात. प्रस्तूत व्यवस्थेमुळे शेतकरी एखाद्या विशिष्ट कारखान्याला ऊस पुरवठा करण्यास बांधील असतात, मग ते त्यावर समाधानी असोत किंवा नसोत.एखाद्या शेतकऱ्याने तिच्या/त्याच्या पूर्वीच्या पुरवठ्यासाठी पैसे दिले नसले तरी त्यांनी बंधपत्रात राहून विशिष्ट गिरणीला ऊसाचा पुरवठा करावा का हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. ऊस क्षेत्राचे आरक्षण देणे आणि शेतकऱ्यांना त्यांच्या पसंतीच्या कोणत्याही कारखान्यास ऊस पुरवण्याचे स्वातंत्र्य देणे यासाठी एक प्रकरण आहे.महाराष्ट्रात ऊस क्षेत्र आरक्षण प्रणाली नाही आणि सहकारी साखर कारखान्यांचे सभासद नसलेल्यांना त्यांच्या पसंतीच्या कारखान्यास ऊस पुरवठा करण्याचे स्वातंत्र्य असेल.

२.८ ऊस क्षेत्र आरक्षणाची व्यवस्था आणि कारखान्यांमध्ये किमान अंतर राखणे यामुळे त्यांना स्पर्धेपासून संरक्षण मिळत आहे आणि त्यामुळे कायमस्वरुपी

मक्तेदारी निर्माण झाली आहे. या धोरणामुळे शेतकरी स्पर्धात्मक बाजारपेठेत सहभागी होऊ शकत नाही आणि त्याला/तिला उसाची सर्वोत्तम किंमत मिळू शकत नाही. शेतकऱ्याला खरेदीदार निवडण्याचे स्वातंत्र्य नाही आणि त्याला स्पर्धात्मक व्यवस्थेपेक्षा ऊसाची विलंबित देयके आणि अयोग्य किंमत मिळण्याची शक्यता जास्त असते. अशाप्रकारे, या धोरणांमुळे ऊसाचा हमी पुरवठा करून अकार्यक्षम साखर कारखान्यांचे कामकाज चालू ठेवले आहे आणि बाजारातील शक्तींना व्यवहार्य समतोलाच्या दिशेने काम करू दिले नाही. या क्षेत्राच्या वाढीसाठी आणि या उद्योगातील कार्यक्षमतेच्या हितासाठी, धोरणाने शूम्पिटेरियन सिध्दांताप्रमाणे "सर्जनशील विनाशाची प्रक्रिया" कार्य करण्यास परवानगी दिली पाहिजे."

४९. ग्राहक व्यवहार, अन्न आणि सार्वजनिक वितरण मंत्रालयाने डॉ. सी. रंगराजन समितीच्या शिफारशींचा संदर्भ दिला आहे. समितीच्या शिफारशींचा सारांश आणि डॉ. रंगराजन समितीच्या शिफारशींची अंमलबजावणी खालीलप्रमाणे आहेः

मुद्दे/वादप्रश्न	शिफारशींचा सारांश	स्थिती
ऊस आरक्षित क्षेत्र	कालांतराने, राज्यांनी अशा बाजार-आधारित दीर्घकालीन कंत्राटी व्यवस्थेच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि ऊस आरक्षण क्षेत्र आणि बंधपत्र टप्प्याटप्प्याने काढून टाकले पाहिजेत. दरम्यान, सध्याची व्यवस्था चालू राहू शकते.	अंमलबजावणीसाठीच्या शिफारशींचा योग्यप्रकारे विचार मान्य केला जावा, अशी विनंती राज्यांना करण्यात आली आहे. आतापर्यंत कोणत्याही राज्याने कारवाई केलेली नाही, म्हणून सध्याची व्यवस्था कायम आहे
किमान अंतराचे निकष	हे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या किंवा साखर क्षेत्राच्या विकासाच्या हिताचे नाही आणि जेव्हा एखादे राज्य ऊस आरक्षण क्षेत्र आणि बंधपत्र काढून टाकते तेव्हा ते रद्द केले जाऊ शकते.	अंमलबजावणीसाठीच्या शिफारशींचा योग्यप्रकारे विचार मान्य केला जावा, अशी विनंती राज्यांना करण्यात आली आहे. महाराष्ट्रात अशा क्षेत्र आरक्षणाची तरतूद नाही. उर्वरित राज्यांनी सध्याच्या व्यवस्थेत कोणताही बदल केलेला नाही.

५०. आम्ही केंद्र सरकारने दिलेल्या कारणांची नोंद घेतो की गळेकापू स्पर्धा टाळण्यासाठी, ३१.०८.१९९८ रोजी उद्योग (विकास आणि नियमन) अधिनियम, १९५१ अंतर्गत परवाना रद्द करण्यात

आला. गळेकापू स्पर्धेचे दोन प्रमुख पैलू आहेत-एक विद्यमान आणि नवीन साखर कारखान्याशी संबंधित आणि दुसरे शेतकऱ्यांच्या संदर्भात.विद्यमान आणि नवीन साखर कारखान्यांमधील स्पर्धेमुळे शेतकऱ्यांनाच फायदा होईल, कारण त्यांच्याकडे साखर कारखान्याची निवड करण्याचा पर्याय असेल जे मोबदला देण्याच्या पद्धतीने चांगली सेवा प्रदान करतील. रंगराजन समितीच्या शिफारशी लक्षात घेऊन आणि केंद्र सरकारने वेळेत मुदतवाढ देण्यासाठी आपल्या अधिकारक्षेत्राचा वापर केला आहे हे लक्षात घेता, अंतिम लाभार्थी शेतकरीच असतील , विद्यमान किंवा नवीन साखर कारखाने नसतील.

५१. त्यामुळे उच्च न्यायालयाचा आदेश आम्हाला न टिकण्याजोगा वाटतो. परिणामी, अपीलांना परवानगी दिली जात आहे आणि रिट याचिका फेटाळल्या जात आहेत.ज्या कालावधीत प्रकल्प उभारायचा होता आणि व्यावसायिक उत्पादन सुरू करायचे होते तो कालावधी ठरवताना खटल्यांच्या दुसऱ्या फेरीत घालवलेला कालावधी देखील वगळला जाईल.

निधी जैन आणि अमरेंद्र कुमार अपीले मान्य करण्यात येत आहे

*****

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याच्या/तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याची कारणाकरता वापर करता येणार नाही. तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरिता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

*****